ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδων ΠΜΣ «Φωτογραφία: Ερευνα & Μεθοδολογία».

ΚΗΦΙΣΟΣ: ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΛΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΚΩΣΤΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

Ομότιμος Καθηγητής
Τμήμα Φωτογραφίας και Οπτικοακουστικών Τεχνών
Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

ΑΘΗΝΑ 2/3/2024

ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Κωστής Αντωνιάδης
Ομότιμος Καθηγητής
Τμήμα Φωτογραφίας και Οπτικοακουστικών Τεχνών
Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

KONSTANTINOS ANTONIADIS

Digitally signed by KONSTANTINOS ANTONIADIS
Date: 2024.04.08 14:09:57 +03'00'

Αλίκη Τσίργιαλου
Επιμελήτρια Εκθέσεων
Υπεύθυνη Φωτογραφικών Αρχείων
Μουσείο Μπενάκη

atsirgialou

Σάββας Λαζαρίδης
Καθηγητής Φωτογραφίας
École Supérieure Artistique «le 75»
Βρυξέλλες

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Αικατερίνη Σταθοπούλου του Αγησιλάου με αριθμό μητρώου 21017 Φοιτήτρια του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού του Τμήματος Φωτογραφίας και Οπτικοακουστικών Τεχνών, δηλώνω υπεύθυνα ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών μου».

Η δηλούσα

Αικατερίνη Σταθοπούλου

Στη μνήμη της μητέρας και του αδελφού μου

ΚΗΦΙΣΟΣ: ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΛΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Κηφισός ποταμός, ο οποίος μαζί με τους παραποτάμους, τους χειμάρρους και τα ρέματά του καλύπτει το 70% του Αττικού λεκανοπεδίου, αποτέλεσε αντικείμενο φωτογραφικής μελέτης που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Αφορμή για τη διερεύνηση και τη φωτογραφική καταγραφή των ανοιχτών τμημάτων του ποταμού στον αστικό και περιαστικό ιστό αποτέλεσε η υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος της Αθήνας. Συγκεκριμένα το οδοιπορικό ξεκινάει από το Κρυονέρι Αττικής έως την περιοχή των Αγίων Αναργύρων, όπου το ποτάμι καλύπτεται από τον αυτοκινητόδρομο, και ολοκληρώνεται στις εκβολές του. Ακολουθώντας τη ροή του ποταμού, εντοπίστηκαν σημεία όπου το ποτάμι βρίσκεται σε φυσική κατάσταση τόσο στον περιαστικό όσο και στον αστικό χώρο. Εν τούτοις, η ανθρώπινη επέμβαση είναι, σχεδόν παντού, εμφανής τόσο στην περιφέρεια όσο στον αστικό ιστό, όπου και κορυφώνεται. Το φυσικό περιβάλλον έχει αλλοιωθεί από την άναρχη δόμηση, την καταπάτηση και την τσιμεντοποίηση της κοίτης τού ποταμού με μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις στο ποτάμιο οικοσύστημα και στην ποιότητα ζωής των κατοίκων της Αθήνας. Η εκμετάλλευση του Κηφισού και της παρόχθιας ζώνης και η αύξηση της δόμησης, που σήμερα καλύπτει σχεδόν όλο το λεκανοπέδιο, έχουν αλλάξει δραματικά το τοπίο και έχουν οδηγήσει σε ένα οικολογικό αδιέξοδο. Για την ολοκλήρωση της έρευνας του τοπίου του Κηφισού, αναλύθηκε στο θεωρητικό σκέλος η έννοια του τοπίου μέσα από θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνήθηκαν οι αισθητικές προσεγγίσεις του αττικού και ελληνικού τοπίου από τους πρώτους περιηγητές του 18ου αιώνα έως και την σύγχρονη Ελληνική φωτογραφία. Στη συνέχεια ερευνήθηκε η αττική γη γεωφυσικά και οι ανθρώπινες επεμβάσεις που έγιναν σε αυτήν από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Λέξεις κλειδιά: Κηφισός ποταμός, παρόχθια ζώνη, ποτάμιο οικοσύστημα, φυσικό περιβάλλον, αττικό τοπίο, αστικός χώρος, περιαστικό τοπίο, αλλοίωση του τοπίου.

KIFISOS: CONSTUCTION AND TRANSFORMATION OF URBAN FABRIC

ABSTRACT

The river Kifisos, which together with its tributaries, watercourses and streams covers 70% of the Attic basin, was the subject of a photographic study carried out in the context of the present thesis. The degradation of the natural environment of Athens constituted the reason for the investigation and photographic recording of the open parts of the river in the natural and peri-urban fabric.

Specifically, the trek starts from Kryoneri, Attica passes through the area of Agioi Anargyroi, where the river is covered by the highway, and is completed at its mouth. Following the flow of the river, points can be found where the river remains in a natural state, both in peri-urban and urban areas.

However human intervention is evident almost everywhere starting in the suburbs and culminating in the urban fabric. The natural environment has been altered by illegal construction, encroachment and cementing of the river-bed, with long term negative effects on the river ecosystem and the quality of life for the residents of Athens. The exploitation of Kifisos and of the riparian zone and the increase in construction, that today covers almost the entire Attica basin, have dramatically changed the landscape and have led to an ecological deadlock.

For the completion of the research of the landscape of Kifisos, the concept of landscape was analyzed in the theoretical part using theoretical approaches, and the aesthetic impressions of the Attic and Greek landscape from the first travelers of the 18th century to the modern greek photography were surveyed. Subsequently, what was investigated was the Attic landscape geophysically and the human interventions made on it from ancient times to the present day.

Key words: Kifisos, river, riparian zone, river ecosystem, natural environment, Attic landscape, urban space, peri-urban landscape, landscape alteration.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μέλη της εξεταστικής επιτροπής σελ. 2

Δήλωση Συγγραφέα διπλωματικής Εργασίας σελ. 3

Περίληψη σελ. 5

Abstract σελ. 6

Πίνακας Περιεχομένων σελ. 7

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Διατύπωση του θέματος και λόγοι επιλογής του σελ. 8

Ερευνητικά Ερωτήματα σελ. 8

Οριοθετήσεις και περιορισμοί της έρευνας σελ. 8

Σύντομη περιγραφή κεφαλαίων σελ. 8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Το Τοπίο

1.1 Η έννοια του τοπίου σελ. 9

1.2 Η φύση ως τοπίο σελ. 10

1.3 Το μεγάλο ταξίδι (Grand Tour) και η απεικόνιση του Ελληνικού τοπίου σελ 13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Φωτογραφία. Η ανάδυση του Ελληνικού και Αττικού τοπίου

2.1. Οι πρώτες φωτογραφικές απεικονίσεις του 19ου αιώνα και η περίοδος του μεσοπολέμου σελ 15

2.2 Η απεικόνιση του Ελληνικού Τοπίου κατά την μεταπολεμική περίοδο έως σήμερα σελ 21

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Κηφισός Ποταμός

3.1 Γεωφυσική Λειτουργία της Αττικής γης και επεμβάσεις από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα σελ 25

3.2 Φωτογραφικές όψεις του Κηφισού σελ 29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Μελέτη του τοπίου του Κηφισού ποταμού και της σχέσης του με την πόλη σελ 31

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ σελ 37

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ σελ 38

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι σελ 42

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ σελ 61

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ - ΠΗΓΕΣ σελ.77

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση του τοπίου τού Κηφισού ποταμού, που περιλαμβάνει την εξέλιξη αυτού του μοναδικού πλέον τοπίου, μέσα από τη φωτογραφική καταγραφή των ανοικτών τμημάτων του. Στην έρευνα αναδεικνύεται η σχέση του ποταμού με την πόλη της Αθήνας - πόλη που στη διάρκεια της επέκτασής της δεν έλαβε υπόψη της το φυσικό περιβάλλον, με αποτέλεσμα την αλλοίωση του τοπίου της. Ενα μεγάλο μέρος τής Αθήνας και της ευρύτερης περιοχής τής Αττικής καλυπτόταν από ποτάμια και ρέματα τα οποία έχουν σκεπαστεί με εξαίρεση τον Κηφισό, ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος του είναι ανοιχτός. Η υποβάθμιση του φυσικού χώρου τού Κηφισού εξαιτίας της ανθρώπινης επέμβασης με ώθησε να τον ερευνήσω φωτογραφικά ακολουθώντας την πορεία από τα ανοιχτά μέρη του ποταμού στον περιαστικό και αστικό χώρο και συγκεκριμένα από το Κρυονέρι Αττικής έως την περιοχή των Αγίων Αναργύρων και στη συνέχεια στις εκβολές του στο Φάληρο. Αφενός η αλλαγή του τοπίου τής Αθήνας και του Κηφισού στη πορεία του χρόνου και αφετέρου οι διάφοροι τρόποι απεικόνισης αυτού με οδήγησαν στην παρακάτω έρευνα η οποία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται η έννοια του τοπίου και γίνονται αναφορές σε διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις τής έννοιας. Αρχικά μελετάται η φύση ως τοπίο και οι αισθητικές προσεγγίσεις τής τοπιογραφίας τον 18ο αιώνα. Στη συνέχεια μέσα από αναφορές και παραδείγματα, γίνεται έρευνα στην απεικόνιση του αττικού τοπίου από τους περιηγητές που επισκέφτηκαν την Αθήνα κατά τον 18ο και 19ο αιώνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετάται η προσέγγιση του αττικού τοπίου στη φωτογραφία από τις πρώτες φωτογραφικές απεικονίσεις τού 19ου αιώνα έως σήμερα, καθώς και των τρόπων απεικόνισης και των αισθητικών προσεγγίσεων του τοπίου από Ελληνες φωτογράφους.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται το φυσικό περιβάλλον του λεκανοπεδίου των Αθηνών και του Κηφισού ποταμού. Γίνεται μια ιστορική αναδρομή τής χρήσης τού ποταμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα καθώς και των επεμβάσεων και διευθετήσεων στην κοίτη του με αποτέλεσμα την αλλοίωση του φυσικής κατάστασης του ποταμού και της παρόχθιας ζώνης. Στη συνέχεια αναφέρονται παραδείγματα φωτογραφικής καταγραφής τού Κηφισού στις αρχές του 19ου αιώνα και το κεφάλαιο κλείνει με αναφορές φωτογραφικών έργων του τοπίου του Κηφισού από σύγχρονους ΄Ελληνες φωτογράφους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύεται η πορεία τής προσωπικής φωτογραφικής καταγραφής στον Κηφισό ποταμό με αναφορές στα σημεία που εντοπίστηκαν και φωτογραφήθηκαν - η οποία όπως ήδη αναφέρθηκε αφορά στα ανοιχτά μέρη του Κηφισού ποταμού στον αστικό και περιαστικό χώρο - καθώς και στους προβληματισμούς για το τοπίο του Κηφισού που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της εξερεύνησής του.

1. Το τοπίο

1.1 Η έννοια του τοπίου

Το τοπίο είναι μια αφηρημένη έννοια και δεν ταυτίζεται απόλυτα με τη φύση. Η αίσθηση του τόπου και η σχέση μας με αυτόν διαφοροποιείται ανά εποχή και σχετίζεται με πολλές παραμέτρους.

Ο Georg Simmel υποστηρίζει ότι η φύση είναι κάτι συνεχές στο χώρο και στο χρόνο. Η απομόνωση ενός τμήματος της φύσης στο οπτικό μας πεδίο, συνιστά τεμαχισμό της ολότητας της ύπαρξής της. Η παρατήρηση ενός λόφου για παράδειγμα, με ό,τι υπάρχει πάνω σε αυτόν, αποτελεί τμήμα της φύσης και όχι το όλον αυτής. Παρατηρεί πως αρχικά οι πρωτόγονοι είχαν μια αίσθηση της φύσης γιατί ζούσαν μέσα σε αυτήν. Από τον μεσαίωνα και μετά η κατάτμηση της φύσης σε υποενότητες και η θεματοποίησή της στη ζωγραφική τοπίου, οδήγησε τον άνθρωπο στη νεότερη εποχή στην αίσθηση του τοπίου μέσα στη φύση. Κατά συνέπεια η ενατένιση ενός τοπίου είναι διαφορετική και εξαρτάται από την εποχή, την θρησκεία, την κουλτούρα και την επιστήμη. Επίσης επισημαίνει ότι όταν δούμε πραγματικά ένα τοπίο στην ολότητά του και όχι ως τμήμα της φύσης, απαλλαγμένοι από αυτά που ήδη γνωρίζουμε και με συναισθηματική απόσταση, τότε έχουμε *ένα έργο τέχνης εν τη γενέσει του*.[1]

Κατά τον Joachim Ritter, όταν ο άνθρωπος παρατηρεί τα επιμέρους στοιχεία της φύσης, την βλέπει ως τοπίο μόνο όταν νιώσει πως ο ίδιος είναι μέρος της φύσης, απαλλαγμένος από ιδιοτελείς προσδοκίες.[2]

Σύμφωνα με τον W.J. T. Mitchell η έννοια του τοπίου αναλύεται ως εξής:

> Το τοπίο είναι μια φυσική σκηνή διαμεσολαβημένη από τον πολιτισμό. Είναι μαζί χώρος σε αναπαράσταση και σε παρουσία, σημαίνον αλλά και σημαινόμενο, ένα πλαίσιο και ό,τι αυτό πλαισιώνει, πραγματικός τόπος αλλά και το είδωλό του, μια συσκευασία αλλά και το προϊόν μέσα στη συσκευασία. [3]

Ο όρος *landscape* προέρχεται από την Ολλανδική λέξη *lantscap* ή *landschap* και αφορά στις απεικονίσεις τής γης από τους Ολλανδούς ζωγράφους. Εμφανίζεται σε περιοχές με οικονομική ευμάρεια τόσο στην Ολλανδία όσο και στις Κάτω Χώρες κατά τον 17ο αιώνα και

---

[1] Georg Simmel, “Φιλοσοφία του Τοπίου”, στο *Το Τοπίο*, επιστημονική επιμέλεια Διονύσης Καββαθάς, μετάφραση Γιώργος Σαγκριώτης, εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα, 2004, σσ. 11-31.

[2] Joachim Ritter, “Το τοπίο. Η Λειτουργία του αισθητικού στη Νεωτερική κοινωνία”, στο *Το Τοπίο*, επιστημονική επιμέλεια Διονύσης Καββαθάς, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα, 2004, σ. 59.

[3] W. J. T. Mitchell, “Imperial Landscape”, *Landscape and Powe*r, εκδόσεις The University of Chicago Press, Chicago,1994, σ. 5.

συνδέεται με την εδραίωση της αστικής τάξης. Αντίθετα στην Αγγλία κατά τον 18ο αιώνα η ζωγραφική τοπίου προβάλλει την τάξη των γαιοκτημόνων. Αν και στη ζωγραφική τών Ολλανδών το τοπίο αποτελεί κεντρικό θέμα, ως έννοια έχει θεωρητικό υπόβαθρο, παρουσιάζει τη σχέση τού ανθρώπου με το φυσικό τοπίο και είναι απόρροια του πολιτισμού και της κουλτούρας του, κατ' επέκταση λοιπόν είναι ένα επινοημένο τοπίο.[4]

Στον Νέο Κόσμο στο τέλος του 18ου αιώνα η αντίληψη του χώρου κατά τον Leo Marx είχε τρεις εκδοχές. Η πρώτη εκδοχή ήταν η ωφελιμιστική, όπου έβλεπε τη φύση σαν ένα τόπο προς εκμετάλλευση. Ηταν δε η περίοδος όπου εμφανιζόταν ο καπιταλισμός. Η δεύτερη εκδοχή ήταν η πριμιτιβιστική, εντελώς αντίθετη από την πρώτη, και υποστήριζε την προστασία της άγριας φύσης από την ωφελιμιστική χρήση αυτής. Η τρίτη εκδοχή ήταν η βουκολική, όπου αποτελούσε μεταφορά του αρκαδικού τοπίου και αναφερόταν στην αρμονική συνύπαρξη του ανθρώπου με τη φύση. Εν τούτοις από τον 19ο αιώνα η εκδοχή που κυριάρχησε ήταν η ωφελιμιστική όπου η γη μετατράπηκε σε αγαθό προς αξιοποίηση, στο όνομα της προόδου και της ανάπτυξης.[5]

Στη σημερινή εποχή, (σύμφωνα με την ευρωπαϊκή σύμβαση για το τοπίο, Ν3827/2010, (άρθρο 1), τοπίο σημαίνει περιοχή, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τον λαό, της οποίας ο χαρακτήρας είναι αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών ή και ανθρώπινων παραγόντων.

1.2. Η φύση ως τοπίο

Το τοπίο στην ευρωπαϊκή ζωγραφική εμφανίζεται γύρω στα 1420, ως φυσικό περιβάλλον το οποίο πλαισιώνει κάποιο άλλο θέμα. Στα μέσα του 16ου αιώνα η τοπιογραφία καθιερώνεται ως ανεξάρτητο θέμα.. Ο John Brinckkerhoff Jackson υποστηρίζει ότι η εξέλιξη του δυτικού τοπίου γίνεται σε τρία στάδια: το πρώτο είναι ο πίνακας, ακολουθεί η ανάδειξη του τοπίου στον φυσικό χώρο και τέλος η διαμόρφωση του φυσικού χώρου σε τοπίο μέσα από την κηποτεχνία. Η τέχνη του τοπίου εκφράστηκε σταδιακά μέσα από τρεις αισθητικές αντιλήψεις. Η πρώτη αφορά στο *όμορφο (beautiful) τοπίο* το οποίο θεωρείται ευχάριστο στο μάτι μέσα από τις αρμονικές αναλογίες τής κλασικής τέχνης. Ακολουθεί το *γραφικό τοπίο,* όρος που προέρχεται από τις περιηγήσεις του Αγγλου αιδεσιμότατου William Gilpin κατά την περίοδο 1782-1802.[6]

---

[4] Γιάννης Σταθάτος, "Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό τοπίο & Ελληνική φωτογραφία", στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2013, σ. 114.

[5] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η χώρα του Marlboro και η χλιαρή άγρια Δύση*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2009, σ.σ. 22-24.

[6] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα 2014, σσ. 19-22.

Ο Gilpin έγραψε βιβλία από τις περιηγήσεις του συνοδευόμενα από κάποια πρόχειρα σκίτσα, ορίζοντας κάποιες περιοχές της Αγγλίας ως γραφικές. Αυτό συνεχίστηκε και από άλλους ΄Αγγλους ταξιδιώτες που επισκέφτηκαν την Ιταλία ως μέρος του *grand tour* και εισήγαγαν την ιταλική γραφικότητα, γεμίζοντας τα σπίτια τους με ιταλικούς πίνακες ζωγραφικής. Οι σημειώσεις των περιηγητών αποτέλεσαν οδηγό για άλλους ταξιδιώτες για την ανεύρεση αυτών των περιοχών. Η απόλαυση του γραφικού προήλθε από την οπτική γωνία των ζωγράφων που απεικόνιζαν φανταστικούς τόπους ενός ιδεώδους τοπίου, ενός αρκαδικού τοπίου, ενός βουκολικού παραδείσου, ως εκ τούτου την τέλεια ισορροπία του ανθρώπου και της φύσης.[7]

Τέλος το *υψηλό* ορίστηκε από τον Edmund Burke το 1757 στο βιβλίο του *A Philosophical Inquire into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* και αφορούσε την απόλαυση του ανθρώπου μέσα από το δέος στη θέαση απόκρημνων βουνών, καταιγίδων κλπ. Αντιλαμβανόμενοι την φυσική μας αδυναμία απέναντι στη δύναμη της φύσης, ξεδιπλώνεται εμπρός μας η ασημαντότητα της απόκτησης υλικών αγαθών, ωθώντας το πνεύμα στην αναζήτηση ενός απώτερου προορισμού στη ζωή.[8]

Η θέα μιας τρομακτικής καταιγίδας αντί για φόβο προκαλεί δέος και θαυμασμό. Η θέα ενός ανταριασμένου και σκοτεινού ουρανού, ικανοποιεί την αισθητική αντίληψη του υψηλού, μας ελκύει και ταυτόχρονα μας απωθεί. Οσο πιο φοβερός γίνεται ο ουρανός τόσο πιο ελκυστικός είναι στον άνθρωπο. Αρκεί ο ίδιος να νιώθει ότι είναι ασφαλής και δεν κινδυνεύει.

Ο Kant υποστήριζε ότι η απόλαυση του ωραίου διαφέρει από άλλα είδη ευχαρίστησης. Αν για παράδειγμα ένας θεατής αντιδρά στην Αφροδίτη του Botticelli με ερωτική επιθυμία, στην πραγματικότητα δεν την εκτιμά για την ομορφιά της. Θεωρεί ότι η αντίδρασή μας πρέπει να είναι ανιδιοτελής, ανεξάρτητη από τις ορέξεις μας. Διαφορετικά η κρίση περί ωραίου έχει μολυνθεί.[9] Ο ίδιος αναφέρει :

---

[7] David Bate, “The Composition of Landscapes”, *Photography:The Key Concepts*, εκδόσεις Bloomsbury, London, 2016 σ. 170.

[8] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2014, σσ. 19-22.

[9] Cynthia Freeland, “Το ωραίο και η έλλειψη κριτικής ικανότητας”, *Μα είναι αυτό Τέχνη;*, επιμέλεια Πολυτίμη Γκέκα, μετάφραση Μάντυ Αλμπάνη, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, 2005, σ.22.

εκείνος που στοχάζεται στη θέα ενός ωραίου άνθους, χωρίς να επιθυμεί να το αποκτήσει, έχει ένα νοητικό ενδιαφέρον για τη φύση, όχι μόνο προς την μορφή αλλά και προς την ύπαρξή της.[10]

Η ομορφιά τής φύσης είναι αυθύπαρκτη και ο στοχασμός του ανθρώπου σε σχέση με τη δημιουργική παρόρμηση του σύμπαντος εξυψώνει την πνευματικότητα και τον ηθικό προορισμό τού ανθρώπου. Επί της ουσίας, η τελειότητα της φύσης δεν έχει να κάνει με την ομορφιά, έχει να κάνει με μια δύναμη που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε ενέργεια. Την ενέργεια της δημιουργίας.

Ο Theodor Adorno υποστηρίζει ότι το πολιτιστικά αναμορφωμένο τοπίο έχει οδηγήσει στην απώλεια του υψηλού στη φύση. Η επέμβαση του ανθρώπου στη φύση έγκειται στο γεγονός ότι προσπαθεί να την καθυποτάξει. Η δυνανότητα να νιώσει κανείς τη φύση, προπάντων την ησυχία της, έγινε σπάνιο προνόμιο και ως τέτοιο είναι εμπορικά αξιοποιήσιμο. Η επίσκεψη δημοφιλών σημείων με πανοραμική θέα, που ορίζει ένας τουριστικός οδηγός, δεν αφήνει κανένα περιθώριο για στοχασμό. Η καθοδηγούμενη αναζήτηση του ωραίου στη φύση αποτελεί κριτήριο ποιοτικής διαβάθμισης για την ομορφιά τής φύσης, ενώ το κριτήριο αυτό θα έπρεπε να προκύπτει από το συναίσθημα που νιώθει κάποιος στη θέαση της φύσης έτσι όπως αυτή έχει δημιουργηθεί. Ο ίδιος αναφέρει ότι "ωραίο είναι στη φύση εκείνο που βρίσκεται να είναι κάτι περισσότερο από αυτό που όντως είναι εκεί όπου βρίσκεται". [11]

Κατά συνέπεια το φυσικό τοπίο μετατρέπεται σε ανοίκειο τόπο αφού ο άνθρωπος δυσκολεύεται να αναγνωρίσει τον εαυτό του μέσα σε αυτό και ό,τι βλέπει είναι σε συνάφεια με την εικόνα του τοπίου την οποία έχει διαμορφώσει μέσα από τη διδαχή, η οποία παραμένει, θα λέγαμε, στο επίπεδο του γραφικού.

Ο Lancelon Capability Brown (1715-1783), ο οποίος δημιούργησε τους πιο γνωστούς κήπους στην Αγγλία, τους σχεδίαζε με σκοπό, πέρα από την απόλαυση του γραφικού τοπίου που ένιωθε ο επισκέπτης, να θέτει και μια φιλοσοφική προέκταση στη θέαση του τοπίου. Τοποθετούσε στον κήπο κάποιο ερείπιο για να υπενθυμίζει έτσι ότι τίποτα δεν διαρκεί για πάντα, ακόμα και ένας πολιτισμός. Παρόλα αυτά οι σχεδιασμένοι κήποι είναι δύσκολο να ξεπεράσουν το γραφικό και να αγγίξουν το υψηλό. Ο επισκέπτης δεν βιώνει

---

[10] Immanuel Kant, § 42 "Περί του νοητικού ενδιαφέροντος για το ωραίο", *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισαγωγή/μετάφραση/σχόλια Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2013, σ. 230.

[11] Theodor Adorno, "Το ωραίο στη φύση", *Αισθητική Θεωρία*, επιμέλεια Τίντεμαν Ρολφ & Γκρέτελ Αντόρνο, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000, σ. 128.

την αγωνία τής μοναξιάς τού Είναι, αλλά παραμένει ένας αστός που απολαμβάνει την όμορφη θέα ενός διαμορφωμένου φυσικού τοπίου στο αστικό περιβάλλον. [12]

Ο Γιάννης Σταθάτος, εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους οι αστικές τάξεις αποδέχτηκαν τόσο εύκολα ένα υποκατάστατο του φυσικού χώρου, υποστηρίζει ότι οφείλεται σε δύο λόγους:

> αφενός διότι η εθνική και πολιτιστική ταυτότητα κάθε λαού βασίζεται εν μέρει στο προσδιορισμό τού χώρου στον οποίο κατοικεί, και αφετέρου γιατί η αγάπη προς το τοπίο και η περιφρούρησή του (πτυχή των οποίων είναι και το σύγχρονο οικολογικό κίνημα) αποτελούν θεμελιώδη ψυχική ανάγκη, ανάγκη που ίσως αποτελεί την τελευταία και ισχυρότερη επιβίωση των πατρογονικών φυσιολατρικών μύθων.[13]

1.3. Το μεγάλο ταξίδι (Grand Tour) και η απεικόνιση του Ελληνικού τοπίου

Το μεγάλο ταξίδι αφορούσε αρχικά την περιήγηση Αγγλων αριστοκρατών, από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα, στη Νότια Γαλλία, την Βόρεια Ιταλία και τη Ρώμη. Αργότερα στην Ισπανία, την Ιταλία, την Αίγυπτο και τους Αγίους Τόπους. Το ταξίδι διαρκούσε μήνες ή χρόνια και στόχο είχε τη γνώση τής κλασικής Αρχαιότητας και της Αναγέννησης. Στις αρχές του 19ου αιώνα το ταξίδι περιελάμβανε την Ελλάδα και την εγγύς Ανατολή ως αποτέλεσμα των εμπορικών δραστηριοτήτων των Αγγλων και των Γάλλων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ταξιδιωτική εικονογράφηση της Ελλάδος διαμορφώνεται σύμφωνα με τα αισθητικά πρότυπα των Ευρωπαίων. Κάποιοι από αυτούς προσδίδουν και φανταστικά στοιχεία στην απεικόνιση των αρχαίων τόπων. Για παράδειγμα, ο Γάλλος αρχιτέκτονας Julien David Le Roy, επισκέπτεται την Αθήνα το 1755, σχεδιάζει τα μνημεία και συνεχίζει το ίδιο στον Πειραιά, Σούνιο, Κόρινθο και Σπάρτη αποδίδοντας στα τοπία του το Ευρωπαϊκό όραμα για την Ελλάδα, χωρίς όμως να είναι ακριβής στη περιγραφή του τοπίου [14] (εικ 1).

Το 1751 η Society of Dilletanti στέλνει στην Αθήνα τούς Αγγλους αρχιτέκτονες James Stuart και Nicholas Revvet, οι οποίοι καταγράφουν και αποτυπώνουν ελληνικές αρχαιότητες και μνημεία (εικ. 2). Μετά από δύο χρόνια ολοκληρώνουν το έργο τους *The*

---

[12] David Bate, "The Composition of Landscapes", *Photography:The key Concepts*, εκδόσεις Bloomsbury, London,2016 σ. 166.

[13] Γιάννης Σταθάτος, "Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό τοπίο & Ελληνική φωτογραφία", στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2013, σ. 117.

[14] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2014, σ. 36.

Antiquities of Athens Measured and Delineated με επιστημονική τεκμηρίωση που διαφέρει από την ποιητική προσέγγιση του Le Roy.[15]

Ο Ιρλανδός αρχαιολόγος και ζωγράφος Dodwell περιηγείται την Ελλάδα τα έτη 1801 και 1805-6. Από τον Μάρτιο έως τον Σεπτέμβριο του 1805 βρίσκεται στην Αθήνα. Δεν αρκείται μόνο στην απλή απεικόνιση του τοπίου αλλά και στην ανακάλυψη του τόπου. Αναπλάθει την ιστορική μνήμη, βασιζόμενος σε αρχαίες πηγές και μαρτυρίες προηγούμενων περιηγητών. Στο έργο του αναδεικνύει το φυσικό τοπίο, στο οποίο εντάσσονται τα μνημεία και οι άνθρωποι εκείνης της εποχής, συνδέοντας το φυσικό περιβάλλον με την ιστορία του τόπου.[16] Χαρακτηριστικό έργο του είναι η απεικόνιση του Ιλισσού ποταμού σε πρώτο πλάνο, με το ναό του Ολυμπίου Διός και την Ακρόπολη στο βάθος. Με αντίστοιχο τρόπο απέδωσαν τον Ιλισσό και άλλοι περιηγητές όπως ο Γερμανός Johann Witmer το 1833, ο Ιρλανδός Rev. G.N. Wright το 1841 και ο Αγγλος Harry John Johnson το 1844.[17]

Το 1806 ο Γάλλος συγγραφέας Francois-Rene de Chateaubriand επισκέπτεται την Ελλάδα. Το 1811 εκδίδει το οδοιπορικό του, όπου περιγράφει ακόμα και τόπους που δεν έχει επισκεφτεί και, συνδέοντας την ιστορία με τη φύση, απεικονίζει με λυρισμό τον χαμένο ελληνικό κόσμο, με ανακρίβειες και μυθοπλαστικά στοιχεία. Εν τούτοις, το τρίτομο έργο του *Itineraire de Paris a Jerusalem et de Jerusalem a Paris, en allant par la Grece, et revenant par L' Egypte, la Barbarie et L' Espagne* βρήκε μεγάλη απήχηση και επηρέασε Γάλλους συγγραφείς όπως τον Gustave Flaubert και τον Alphonse de Lamartine.[18]

Με την ανακήρυξη της Αθήνας ως πρωτεύουσας του Ελληνικού Βασιλείου, οι περιηγητές δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πόλη, με αποτέλεσμα να παραμένουν για πολύ καιρό και να συναναστρέφονται με δημόσια πρόσωπα της πόλης. Εκδίδουν ταξιδιωτικά εγχειρίδια με πλούσιο υλικό από σχέδια, ποιήματα και βιογραφίες, μελέτες τής αρχαίας ελληνικής τέχνης και αναφορές στην κοινωνία τής εποχής μέσα από το πρίσμα της οικονομικής και πολιτικής κατάστασης. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο Σκοτζέζος νομικός James Skene, ο οποίος επισκέπτεται την Ελλάδα το 1838, όπου και παραμένει για

---

[15] ο.π. σ. 68.

[16] Ιόλη Βιγγοπούλου, "Dodwell Edward. A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, Λονδίνο, Rodwell and Martin, 1819", Ιδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη https://el.travelogues.gr/collection.php?view=494 (πρόσβαση 19/10/2023).

[17] "Η Εννεάκρουνος πηγή Καλλιρρόης", 2018, Αττική Γη, https://attikigh.com/2018/02/19/η-εννεάκρουνος-πηγή-καλλιρρόης/ (πρόσβαση 19/10/2023).

[18] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2014, σ. 41.

επτά χρόνια. Εγκαθίσταται στους Αμπελοκήπους και συμμετέχει ενεργά στην κοινωνική ζωή τής Αθήνας. Περιηγείται την Ελλάδα, συντάσσει ημερολόγια και σχεδιάζει περισσότερα από 500 σχέδια (εικ. 3). Στο χειρόγραφο ημερολόγιό του, που βρίσκεται στην Ακαδημία Αθηνών, εμπεριέχονται πολλά σχέδια με μολύβι, όπου αποδίδει με εξαιρετική απλότητα τοπία και μνημεία από την Ελλάδα.[19]

Η ρομαντική εικόνα της Ελλάδος όπως έχει διαμορφωθεί από τους Ευρωπαίους και η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας από τους Ελληνες συναντιέται με την εφεύρεση της φωτογραφίας. Οι πρώτες δαγγεροτυπίες δεν διαφέρουν και πολύ από τον τρόπο απεικόνισης των ζωγράφων. Η αναζήτηση του χαμένου πολιτιστικού ιδεώδους διαφαίνεται στις φωτογραφίες μνημείων, ερειπίων και αργότερα βουκολικών τοπίων.

2. Φωτογραφία. Η Ανάδυση του Ελληνικού και Αττικού Τοπίου

2.1. Οι πρώτες φωτογραφικές απεικονίσεις του 19ου αιώνα και η περίοδος του μεσοπολέμου

Το 1834 η Αθήνα ανακηρύσσεται επίσημα πρωτεύουσα της Ελλάδος και μια νέα περίοδος ξεκινά για την πόλη. Το 1834 συστήνεται η Αρχαιολογική Υπηρεσία και το 1837 ιδρύεται η αρχαιολογική Εταιρεία και ξεκινά η έκδοση του περιοδικού *Αρχαιολογική Εφημερίς*. Από το 1840 έως το 1856 οι φωτογραφικές απεικονίσεις τοπίων και αρχαιοτήτων αφορούν κυρίως την πόλη των Αθηνών. Η προσπάθεια προσέλκυσης περισσότερων περιηγητών αυξάνεται ιδιαίτερα μετά τους Ολυμπιακούς αγώνες, το 1896.[20]

Το αττικό τοπίο συνδέεται άμεσα με τον πολιτισμό και την μοναδική του φυσική ομορφιά. Ο αέρας, το κλίμα, το φως, τα ποτάμια, τα βουνά, ο Παρθενώνας, οδήγησαν σε στερεότυπα για αυτό που καλούμε αττικό τοπίο. Αν και οι επισκέπτες αυτό που αρχικά αντίκρυζαν, όταν έφθαναν στο λιμάνι του Πειραιά, ήταν ένα γυμνό τοπίο το οποίο ουδεμία σχέση είχε με τις περιγραφές των αρχαίων Ελλήνων ποιητών, αναζητούσαν το επιθυμητό τοπίο τη στιγμή που έβλεπαν τον ιερό βράχο της Ακρόπολης να ξεπροβάλλει ανάμεσα στα βουνά και τον ελαιώνα στο βάθος, ως το μοναδικό πράσινο στο γύρω τοπίο (εικ. 4). Οι πρώτοι φωτογράφοι στράφηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο, στην απεικόνιση των αρχαίων

---

[19] Βασίλης Παπαδόπουλος, "James Skene (1775-1864*)",* Ακαδημία Αθηνών http://repository.academyofathens.gr/keine/index.php/gr/content/76 (πρόσβαση 19/10/2023).

[20] Πολιτιστικό Ιδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Ψηφιακή έκθεση Φωτογραφίας "Μετά την Επανάσταση. Η Ελλάδα των πρώτων φωτογράφων (19ος-αρχές 20ου αι.)", *Η Αθήνα πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους*, https://picturingearlygreece.gr (πρόσβαση 19/10/2023).

μνημείων, συνδέοντάς τα με τον πολιτισμό , ο οποίος αναδύεται στη λιτή αρχιτεκτονική του φυσικού τοπίου.[21]

Ο Gustave Flaubert στα γράμματα από την Ελλάδα χαρακτηριστικά αναφέρει:

> Η φύση έκανε τα πάντα γι αυτούς τους ανθρώπους, γλώσσα, τοπίο, ανατομίες και ήλιους, μέχρι και το σχήμα των βουνών, που μοιάζει με γλυπτό και έχει γραμμές αρχιτεκτονικές περισσότερο από ό,τι σε κάθε άλλο μέρος.[22]

Κατά τον Ηρακλή Παπαϊωάννου η φωτογραφία ερειπίων υπό μία έννοια αφορά την ελληνική εκδοχή του νέου υψηλού και συμβαδίζει με την ιδεολογία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η οποία προσπαθεί να εντάξει ανόμοιες κοινωνικές και εθνικές ομάδες σε μια κοινή ιδεολογική βάση.[23]

Ως συνέχεια του μεγάλου ταξιδιού, ο Γάλλος εκδότης και κατασκευαστής οπτικών οργάνων Noel Marie Lerrebours, εφοδιάζοντας με φωτογραφικό εξοπλισμό διάφορους περιηγητές, τους στέλνει να φωτογραφίσουν για λογαριασμό του σε διάφορες χώρες εκ των οποίων μία ήταν και η Ελλάδα. Ένας από αυτούς ήταν ο Gustave Joly de Lotbiniere, ο οποίος τον Οκτώβρη του 1839 τράβηξε τις πρώτες δαγγεροτυπίες στην Αθήνα. Καμία πρωτότυπη δεν διασώζεται. Ο Lerrebours δημοσίευσε στο Παρίσι το 1841 ένα λεύκωμα με τίτλο *Excursions Daguerriennes.*[24] Αντίτυπο του βιβλίου βρίσκεται στη συλλογή του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.

Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζονται τρεις δαγγεροτυπίες του Lotbiniere. Μία από τις φωτογραφίες απεικονίζει τον Παρθενώνα, όπου διακρίνεται το τουρκικό τζαμί, το οποίο κατεδαφίστηκε το 1842 και μία άλλη απεικονίζει τα Προπύλαια και το ναό τους Ολυμπίου Διός, όπου διακρίνονται όρθιες οι τρεις μεμονωμένες κολόνες (εικ. 5). Σύμφωνα με το προσωπικό ημερολόγιο του φωτογράφου αποτύπωσε 11 δαγγεροτυπίες στην Ελλάδα τον Οκτώβρη του 1839.[25]

---

[21] Χάρις Μιχαηλίδου, “Η κατασκευή του αττικού τοπίου”, στο *Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον*, επιμέλεια Κώστας Μανωλίδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες 2003, Θεσσαλονίκη, σ. 67.

[22] ο.π. σ. 69.

[23] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*, εκδόσεις Αγρα, 2014, Αθήνα, σ. 73.

[24] Άλκης Ξανθάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1860*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, 2001, σσ. 30-34.

[25] Αλίκη Τσίργιαλου, “Φωτογραφίζοντας την Ελλάδα του 19ου αιώνα”, στο *Φωτογραφία και Συλλογικές Ταυτότητες*, επιμέλεια Πηνελόπη Πετσίνη-Γιάννης Σταθάτος, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα, 2021, σ. 17.

Το 1846 ιδρύεται στην Αθήνα η Γαλλική Αρχαιολογική σχολή. Μηχανικοί, αρχιτέκτονες και αρχαιολόγοι αποτυπώνουν με την μέθοδο της δαγγεροτυπίας εικόνες οι οποίες ήταν πολύτιμες για τις ανασκαφές και τις μελέτες τους. [26]

Ο Βρεττανός James Robertson πραγματοποίησε φωτογραφικές περιοδείες στην Αθήνα το διάστημα 1853-1854 και 1856 φωτογραφίζοντας τις αρχαιότητες. Η γύρω πόλη απεικονίζεται σε δεύτερο πλάνο ή αποτελεί τον περίγυρο των αρχαίων μνημείων. Το ενδιαφέρον είναι ότι στις εικόνες του υπάρχει και το ανθρώπινο στοιχείο. Από την περιοδεία αυτή, δημιουργεί ένα portfolio με τίτλο *Athens and Grecian Antiquities*, από το οποίο 38 πρωτότυπες εκτυπώσεις ανήκουν στο φωτογραφικό αρχείο του Μουσείου Μπενάκη[27] (εικ. 6).

Το 1853 λειτουργεί το πρώτο φωτογραφείο της Αθήνας από τον Φίλιππο Μαργαρίτη, ο οποίος μυείται στην τεχνική της δαγγεροτυπίας, έχοντας δάσκαλο τον Γάλλο φωτογράφο Philibert Perraud. Ο Φ. Μαργαρίτης είναι ο πρώτος Έλληνας φωτογράφος που απεικονίζει την Ακρόπολη και τα γύρω μνημεία με την τεχνική της δαγγεροτυπίας. Δημιουργεί οκτώ δαγγεροτυπίες με την Ακρόπολη και δύο με τους στύλους τού Ολυμπίου Διός. Λίγο μετά εργάζεται με την μέθοδο του υγρού κολλοδίου, της αλμπουμίνας και της καλοτυπίας ενώ ταυτόχρονα πουλάει σε ξένους ταξιδιώτες καλοτυπίες με θέμα τα αρχαία μνημεία (εικ. 7). Εκτός των μνημείων δημιουργεί πορτραίτα με παραδοσιακή ένδυση, τα οποία συχνά περιβάλλονται από αρχαιότητες της προσωπικής του συλλογής. [28]

Ο Έλληνας φωτογράφος Δημήτρης Κωνσταντίνου, ανοίγει φωτογραφείο το 1858 και ειδικεύεται στη φωτογράφιση αρχαίων μνημείων. Είναι ο πρώτος φωτογράφος που εργάζεται στην Αρχαιολογική Εταιρεία.[29] Το 1861 η ελληνική κυβέρνηση του αναθέτει τη φωτογράφιση των αρχαιοτήτων τής Αθήνας και δημιουργείται ένα λεύκωμα με 22 φωτογραφίες με τίτλο *Athenes et ses Antiquites*. Το 1865 εκδίδεται κι άλλο λεύκωμα με τίτλο *Athen und Umgenbung* με 26 αλμπουμίνες[30] (εικ. 8) .

---

[26] Άλκης Ξανθάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1860*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, 2001, σ. 36.

[27] Αλίκη Τσίργιαλου, "Φωτογραφίζοντας την Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο *Φωτογραφία και Συλλογικές Ταυτότητες,* επιμέλεια Πηνελόπη Πετσίνη-Γιάννης Σταθάτος, εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα, 2021, σ. 20.

[28] Άλκης Ξανθάκης, *Φίλιππος Μαργαρίτης*, εκδόσεις Φωτογράφος, Αθήνα, 1990.

[29] Άλκης Ξανθάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1860*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, 2001, σσ. 57-58.

[30] Αργυρώ Μποζώνη, "*Οι Έλληνες και οι ξένοι φωτογράφοι της μετεπαναστατικής Ελλάδας και οι μοναδικές εικόνες τους"*, *LIfo*,https://www.lifo.gr/culture/photography/oi-ellines-kai-oi-xenoi-fotografoi-tis-metepanastatikis-elladas-kai-oi (πρόσβαση 19/10/2023).

Την περίοδο 1860-1870, αυξάνεται η ζήτηση για φωτογραφικές απεικονίσεις τών ελληνικών αρχαιοτήτων που παρουσιάζονται σε διεθνείς εκθέσεις και σε ταξιδιωτικά λευκώματα. Μεγάλα φωτογραφεία όπως το El Chark του Pascal Sebah στην Κωνσταντινούπολη και του Felix Bonfils στη Βυρητό, πουλούσαν αλμπουμίνες με θέματα από την πόλη της Αθήνας σε περιηγητές τής Μέσης Ανατολής. Τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα, οι Ελληνες φωτογράφοι να αποτυπώνουν τα θέματά τους χρησιμοποιώντας παρόμοιες γωνίες λήψης σε βαθμό που είναι δύσκολο να αποκαλυφθεί ο δημιουργός, εφόσον δεν υπάρχει υπογραφή. Ακόμα και στις πανοραμικές λήψεις τής Αθήνας συμπεριλαμβάνεται σχεδόν πάντα η Ακρόπολη. [31]

Κατά τον 19ο αιώνα η ύπαιθρος και η αγροτική ζωή δεν απεικονίζονται από τους έλληνες φωτογράφους. Δεν υπάρχει κανένα ενδιαφέρον από αυτούς για τα δάση, τις άγονες περιοχές, τα ποτάμια, ούτε καν για τις εναλλαγές των καιρικών συνθηκών, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην Ευρώπη. Αυτό που κυρίως περιλαμβάνει η ελληνική τοπιογραφία είναι απόψεις των εμπορικών λιμανιών τής χώρας. [32]

Εκείνη την περίοδο δεν είχαν αναπτυχθεί στην Ελλάδα μεγάλα αστικά κέντρα. Συνεπώς δεν υπήρχε ακόμα η ανάγκη τής αναζήτησης του χαμένου παραδείσου. Το τοπίο βρισκόταν εμπρός τους, αλλά σαν έννοια ήταν ακόμα άγνωστη στους Ελληνες. Κατά συνέπεια δεν είχε καμμιά αισθητική αξία για αυτούς. Το τοπίο συνδέθηκε με το πολιτισμό και την ανάγκη εδραίωσης μιας ταυτότητας διαμέσου τής απεικόνισης των αρχαίων ερειπίων. Αφενός η ζήτηση στην αγορά αφορούσε την κλασική Ελλάδα και αφετέρου υπήρχαν σοβαρά πολιτικά και κοινωνικά θέματα στην ενδοχώρα. Πολλές αγροτικές περιοχές ήταν κατεστραμμένες, το δίκτυο συγκοινωνιών ήταν σε κακή κατάσταση, οι υποδομές φιλοξενίας ήταν ανύπαρκτες και οι περιηγητές φωτογράφοι, με τον βαρύ εξοπλισμό που κουβαλούσαν, αποτελούσαν εύκολο στόχο των ληστών.[33]

Παράλληλα η φωτογράφιση αρχαίων μνημείων ανταποκρινόταν στις ανάγκες ενός αγοραστικού κοινού, για το οποίο η Ελλάδα ήταν συνδεδεμένη με τα κλασικά ιδεώδη και

---

[31] Αλίκη Τσίργιαλου, “Φωτογραφίζοντας την Ελλάδα του 19ου αιώνα”, στο *Φωτογραφία και συλλογικές ταυτότητες, επιμέλεια Πηνελόπη Πετσίνη-Γιάννης Σταθάτου, εκδόσεις Κουκκιδα*, Αθήνα, 2021, σ. 25.

[32] ο.π. σ. 31.

[33] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η Φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*,εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2014 σ.σ. 107-112.

κατ' επέκταση Ελλάδα σήμαινε Αθήνα, και Αθήνα, Ακρόπολη. Το φυσικό και κοινωνικό τοπίο ήταν σα να μην υπήρχε.[34]

Στη τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, η Αθήνα διαμορφώνεται πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά. Η εφεύρεση της στεγνής πλάκας ζελατίνας το 1880 και η εμφάνιση του φιλμ σε ρολό από την KODAK το 1888 ενθάρρυνε τους φωτογράφους να απεικονίζουν συστηματικά τους κεντρικούς δρόμους της πόλης, πλατείες, δημόσια νεοκλασικά κτίρια, μνημεία, και κυκλοφορούν λευκώματα με αντίστοιχα θέματα, τα οποία κοσμούν τις βιτρίνες των φωτογραφικών καταστημάτων τους και είναι διαθέσιμα προς πώληση στους επισκέπτες της Αθήνας.[35]

Γύρω στο 1890 εμφανίζονται οι πρώτοι ΄Ελληνες ερασιτέχνες φωτογράφοι, οι οποίοι ανήκουν στη μεγαλοαστική τάξη όπως ο Παύλος Μελάς, η Αργίνη Σαλβάγου, η Μαίρη Παρασκευά και ο Κωνσταντίνος Ξύδας. Ο Αλκης Ξανθάκης αναφέρει στο βιβλίο *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας* ότι στο πρώτο τόμο του *Οδηγού της Ελλάδος (1905)* του Νίκου Ιγγλέση, αναφέρονται 8 ερασιτέχνες φωτογράφοι. Ανάμεσά τους είναι ο υπολοχαγός Χ. Δελαπόρτας, ο γιατρός Ζαχ. Ζαχαριάδης και ο χημικός Σπύρος Κοκόλης. Οι φωτογράφοι αυτοί ανακαλύπτουν την ύπαιθρο και πραγματοποιούν εκδρομές με σκοπό να απολαύσουν την ομορφιά τής φύσης. Ωθούμενοι από τον γερμανικό ρομαντισμό αποτυπώνουν το φυσικό τοπίο εξειδανικεύοντας τη φύση και τη ζωή γύρω από αυτήν.[36]

Φθάνοντας στις αρχές του 20ου αιώνα είναι αξιοσημείωτο να αναφερθεί η προσφορά του Ελβετού φωτογράφου Fred Boissonnas στην απεικόνιση του ελληνικού τοπίου. Από το 1903 έως το 1933 ο Boissonnas περιήγηθηκε τον ελλαδικό χώρο, από την Ιθάκη μέχρι το ΄Αγιο ΄Ορος και από τον ΄Ολυμπο μέχρι την Κρήτη. Εξέδωσε 14 μεγάλα λευκώματα και πολυτελή βιβλία με θέμα την Ελλάδα και το ελληνικό τοπίο. Υπήρξε ο πρώτος φωτογράφος που περιηγήθηκε σχεδόν όλη την επικράτεια. Αποδίδει τα ερείπια χωρίς να ακολουθεί ενιαία αισθητική γραμμή και ανοίγει ένα διάλογο ανάμεσα στο φυσικό τοπίο και τα αρχαία

---

[34] Γιάννης Σταθάτος, "Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό τοπίο και ελληνική φωτογραφία", στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2013, σ. 126.

[35] Φανή Κωνσταντίνου, "Συνοπτική θεώρηση της φωτογραφικής απεικόνισης της Αθήνας τον 19ο αιώνα", στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2013, σ. 31.

[36] Γιάννης Σταθάτος, *Ερασταί του καλού και της φύσεως: οι ρίζες της ερασιτεχνικής καλλιτεχνικής φωτογραφίας στην Ελλάδα*, Academia https://www.academia.edu/30199106/_Ερασταί_του_καλού_και_της_φύσεως_Οι_ρίζες_της_ερασιτεχνικής_καλλιτεχνικής_φωτογραφίας_στην_Ελλάδα (πρόσβαση 19/10/2023).

μνημεία[37] (εικ. 9). Ο F. Boissonnas γοητεύεται από τα απομεινάρια τής ελληνικής αρχαιότητας αλλά εξίσου καταγράφει την ελληνική κοινωνία εκείνης τής περιόδου, καθώς και το ελληνικό τοπίο, καθοδηγούμενος από το ιδανικό τής επιστροφής στην Αρκαδία.[38]

Φωτογράφισε σκηνές στην ύπαιθρο, ως ορειβάτης απέδωσε το υψηλό στο φυσικό τοπίο, απεικόνισε με γραφικότητα το ελληνικό τοπίο, ενώ με τα φωτογραφικά λευκώματα που εξέδωσε διαμόρφωσε την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για την Ελλάδα τού μεσοπολέμου. Οι φωτογραφίες του χρησιμοποιήθηκαν από την κρατική προπαγάνδα, και τουριστικές καρτ ποστάλ διατέθηκαν για μαζική πώληση. Με το έργο του επηρέασε σημαντικά έλληνες φωτογράφους, όπως τη Nelly's.[39] Στη σειρά θεματικών λευκωμάτων με τίτλο *L' Image de la Grece* εξέδωσε δύο για την Αθήνα με τίτλο *Athenes Moderne*[40] και *Athenes Ancienne*.[41]

Στη περίοδο του μεσοπολέμου η οικονομία σταθεροποιείται. Η βιομηχανική ανάπτυξη και η αγροτική μεταρρύθμιση παίρνει νέα ώθηση ιδιαίτερα μετά την έλευση των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Ενισχύεται η εθνική συνείδηση μέσω τής ένωσης ανομοιογενών πληθυσμών στις αρχαίες ελληνικές ρίζες, αναβιώνοντας το *αρκαδικό όραμα*. Η αστική τάξη στρέφεται προς την ελληνική ύπαιθρο αναζητώντας την ομορφιά της φύσης, εξιδανικεύοντας τη λαογραφία και την παράδοση. Η ίδρυση ορειβατικών και οδοιπορικών συλλόγων, όπως για παράδειγμα ο Οδοιπορικός Σύνδεσμος, ο οποίος δημιουργήθηκε το 1921 (το 1937 μετονομάστηκε σε Ελληνική Περιηγητική Λέσχη), συνέβαλαν καθοριστικά στην εξάπλωση του φυσιολατρικού κινήματος στην Ελλάδα. Οι φωτογράφοι εκείνης της εποχής απεικόνισαν τη γραφικότητα της φύσης, την αρμονική συνύπαρξη των αγροτών με το φυσικό περιβάλλον, μιμούμενοι την αισθητική του πικτοριαλισμού, διαδίδοντας αναπόφευκτα την εξάπλωση του τουρισμού. Το Υφυπουργείο Τουρισμού προκειμένου να προωθήσει τουριστικά την Ελλάδα, συνδυάζει τον μύθο της αρχαίας ελληνικής ιστορίας με το τοπίο, τα μνημεία, τα ήθη και τα έθιμα και συνεργάζεται με φωτογράφους, οι οποίοι είναι

---

[37] Γιάννης Σταθάτος, "Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό τοπίο και ελληνική φωτογραφία", στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2013, σ. 129.

[38] Estelle Sohier, *Ο Φρεντ Μπουασονά και η Μεσόγειος: μια φωτογραφική Οδύσσεια*, εκδόσεις MOMus-Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης, 2022 σ. 34.

[39] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η Φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2014 σ. 167.

[40] Cornell University, Fred Boissonnas, *Athenes Moderne*, Βιβλιοθήκη https://cornell.on.worldcat.org/search/detail/10270284?queryString=se%3A%20L%27image%20de%20la%20Grèce&clusterResults=true&groupVariantRecords=false (πρόσβαση 19/10/2023).

[41] University of Toronto, Fred Boissonnas, *Athenes Ancienne*, ψηφιακή Βιβλιοθήκη https://archive.org/details/athnesancienne00bois/mode/2up (πρόσβαση 19/10/2023).

ένθερμοι υποστηρικτές αυτής της ιδέας. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η φωτογράφος Nelly's, η οποία κατά τη δεκαετία του 1920 φωτογραφίζει σχεδόν σε όλη την Ελλάδα. Η φωτογράφος με σκηνοθετική επιμέλεια και άψογη τεχνική σκιαγραφεί την ελληνικότητα και την εθνική συνείδηση σε ένα μυθικό και εξιδανικευμένο τοπίο.[42]

2.2. Η απεικόνιση του Ελληνικού τοπίου κατά την μεταπολεμική περίοδο έως σήμερα.

Το 1952 ιδρύεται η Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία, η οποία μέχρι τη δεκαετία του 1970, υπήρξε σημαντικός φωτογραφικός φορέας. Τα μέλη της ήταν επαγγελματίες και ερασιτέχνες φωτογράφοι, μεταξύ δε αυτών υπήρξαν οι Τάκης Τλούπας, Δημήτρης Λέτσιος, Σπύρος Μελετζής, Κώστας Μπαλάφας, Βούλα Παπαϊωάννου και Δημήτρης Χαρισιάδης. Η ΕΦΕ συμμετέχει σε διεθνείς εκθέσεις και διοργανώνει εκθέσεις φωτογραφίας. Ομως η ιδέα που προωθεί για την φωτογραφία τοπίου δεν ξεφεύγει από το γραφικό στυλ. Είναι μεν λαογραφική, αγνοώντας δε τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής. Κάποια μέλη της συνεργάζονται με τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού, εκδίδοντας φωτογραφικά λευκώματα για την Ελλάδα, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στο τουριστικό ιδεογράφημα που θέλει μια χώρα με αρχαία μνημεία στο γαλάζιο ουρανό, όμορφες ακρογιαλιές, άσπρα σπιτάκια, αγαθούς και φιλόξενους χωρικούς, προκειμένου να καταναλωθεί το ελληνικό τουριστικό προϊόν από ξένους αγοραστές. [43]

Εξαίρεση αποτελούν τα τοπία φωτογράφων όπως της Βούλας Παπαϊωάννου, Σπύρου Μελετζή και Δημήτρη Χαρισιάδη τα οποία ξεφεύγουν από την απόδοση του γραφικού, αγγίζουν το υψηλό και ελαχιστοποιούν την υλική μας υπόσταση μέσα στο μεγαλοπρεπές θαύμα της φύσης. [44]

Κατά δεκαετία του '60 το θαλάσσιο τοπίο κυριαρχεί στην ελληνική διαφημιστική εικόνα. Οι παραλίες του Αιγαίου μετατρέπονται σε ένα άχρονο γήινο παράδεισο όπου τα σώματα παραδίδονται ηδονικά στον ήλιο και τη θάλασσα, χωρίς βέβαια να υπάρχει κάποιο πολιτισμικό ή κοινωνικό μήνυμα. Αισθησιακές γυναικείες φιγούρες πολλές φορές κυριαρχούν στην εικόνα βάζοντας σε δεύτερη μοίρα το τοπίο.[45] Παράλληλα το θαλάσσιο

---

[42] Αλεξάνδρα Μόσχοβη, "Από την αναπαράσταση της πολιτικής στην πολιτική της αναπαράστασης", στο Η Ε*λληνικη φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2013 σ.σ. 147-150.

[43] ο.π. σ. 159.

[44] Κώστας Ιωαννίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Φωτογραφία-Ενας αιώνας σε τριάντα χρόνια,* εκδόσεις Futura, Αθήνα, 2008, σ. 219.

[45] Ηρακλής Παπαϊωάννου, *Η Φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2014 σ. 286.

τοπίο προβάλλεται ως καταναλωτικό αγαθό σε μια εποχή κατά την οποία η ελληνική γη τεμαχίζεται σε οικόπεδα προς πώληση.[46]

Προς το τέλος της δεκαετίας του ’70 η προβληματική στη φωτογραφία τοπίου διαφοροποιείται. Η Γερμανική σχολή του Dusseldorf και η Αμερικάνικη Νέα Τοπογραφία, αποτελούν σταθμό στη νέα προσέγγιση του τοπίου. Οι φωτογράφοι των New Topographics εμπνεύστηκαν από την ανθρώπινη κατασκευή, κατοικίες προαστίων, αποθήκες, χώρους στάθμευσης και απέδωσαν τον τόπο με αυστηρή λιτότητα, τεκμηριώνοντάς τον σχεδόν έτσι όπως τεκμηρίωναν οι πρώτοι φωτογράφοι το φυσικό τοπίο.[47] Αυτή την αντικειμενική και ουδέτερη προσέγγιση η Charlote Cotton την χαρακτήρισε με τον όρο dead pan.[48]

Οι Έλληνες φωτογράφοι, αντλώντας έμπνευση από τους παραπάνω, εγκαταλείπουν σταδιακά το φυσικό τοπίο καθαυτό και στρέφονται στο κοινωνικό και αστικό τοπίο, θέτοντας ερωτήματα για την ιστορικότητά του. Η προσπάθεια του κάθε φωτογράφου να ερμηνεύσει το τοπίο, τον οδηγεί είτε σε ρεαλιστική καταγραφή ή σε μια μεταφορική προσέγγιση. Το τοπίο έχει την δική του ιστορία η οποία συνδέεται με την ανθρώπινη ιστορία. ΄Αλλοτε αποτελεί καθρέπτη της σύγχρονης πραγματικότητας, παράδειγμα αποτελεί το έργο *Καθ’ Οδόν* του Πάρι Πετρίδη (1998), ο οποίος φωτογράφισε βροχερά και αφιλόξενα τοπία στα βόρεια σύνορα μέσα από θολά τζάμια ενός υπεραστικού λεωφορείου, σκιαγραφώντας παράλληλα το κοινωνικό τοπίο. ΄Αλλοτε το τοπίο θρυμματίζεται, παραμορφώνεται και πολλαπλασιάζεται στο έργο Ημερολόγιο ΙΙ (1991) της Ελένης Μαλιγκούρα, η οποία απεικονίζει τον χρόνο που περνά ως μια αναζήτηση του παρελθόντος. [49]

Το 1996 πραγματοποιείται στη Θεσσαλονίκη η επιδραστική έκθεση Φωτογραφίας με τίτλο “ Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό τοπίο και ελληνική φωτογραφία 1870-1995”, την οποία επιμελείται ο Γιάννης Σταθάτος. Η έκθεση αυτή αποτελεί αφετηρία για μια διαφορετική προσέγγιση του ελληνικού τοπίου, μέσα από μια κριτική και εικαστική ματιά. Στη δεκαετία

---

[46] ο.π. σ. 289.

[47] Tate Museum, *“New Topographics"*,https://www.tate.org.uk/art/art-terms/n/new-topographics (πρόσβαση 19/10/2023).

[48] Charlotte Cotton, “*Deadpan”*, *The Photograph as Contemporary Art*, εκδόσεις Thames & Hudson, Λονδίνο, 2004, σ. 81.

[49] Γιάννης Σταθάτος, “Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό τοπίο και ελληνική φωτογραφία”, στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, 2013, σσ. 142-143.

του ’90 σταδιακά απεικονίζεται και το σώμα στο τοπίο. [50] Μια ιδιαίτερη προσέγγιση του τοπίου γίνεται στη σειρά φωτογραφιών του Τάκη Ζερδεβά με τίτλο “The Spectator and the Chair” το 1998, ο οποίος διερευνά τη δυνατότητα και το είδος επικοινωνίας τού θεατή με το τοπίο.[51]

Μετά τη δεκαετία τού ’90 είναι πια δύσκολο να ορίσει κάποιος την έννοια του ελληνικού τοπίου με σαφήνεια. Η επέκταση των πόλεων, σε μεγαλύτερο βαθμό τής Αθήνας, και η μετάλλαξη του τοπίου εξαιτίας τής οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, οδηγούν αναπόφευκτα σε νέους τρόπους θέασης και κατανόησης του τοπίου. Μιλώντας για φυσικά τοπία αναφερόμαστε στα δάση, στις λιμνοθάλασσες και στις λίμνες, στα παραθαλάσσια τοπία, στα ποτάμια και όπου δεν υπάρχει ανθρώπινη επέμβαση. Επιπρόσθετα, υπάρχουν τα αγροτικά τοπία, όπου εντάσσονται όλων τών ειδών οι καλλιέργειες. Ακολουθούν οι προστατευμένοι χώροι όπως οι αρχαιολογικοί χώροι, τα βιομηχανικά τοπία και τέλος τα αστικά και περιαστικά τοπία. [52]

Σε αυτό το σημείο είναι σκόπιμο να γίνει αναφορά σε σύγχρονους φωτογράφους, οι οποίοι θέτουν τούς δικούς τους προβληματισμούς για το αττικό τοπίο. Ο ΄Αλκης Ξανθάκης, μελετώντας το κείμενο του Παυανία *Αττικά,* και με βάση τις περιγραφές του αρχαίου περιηγητή, φωτογραφίζει ό,τι έχει απομείνει από τις περιοχές που αναφέρονται στο κείμενο. Το 2003 εκδίδεται το βιβλίο με τίτλο *Αττικής Περιήγησης, Παυσανία “Αττικά: Ενα φωτογραφικό οδοιπορικό μέσα από τη διαδρομή τού Παυσανία*.[53]

Ο φωτογράφος και εικαστικός Δημήτρης Τσουμπλέκας το 2014 φωτογραφίζει το τοπίο τού ρέματος Πολυδρόσου το οποίο ρέει στα σύνορα του κτήματος των εικαστικών Νίκου Κενσαλή και Χρύσας Ρωμανού. Στη πορεία το έργο γίνεται πολυδιάστατο αποτελούμενο από γλυπτά, εγκαταστάσεις και βίντεο προβολές και ολοκληρώνεται το 2021 με τίτλο

---

[50] Κώστας Ιωαννίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Φωτογραφία-Ενας αιώνας σε τριάντα χρόνια,* εκδόσεις Futura, Αθήνα, 2008, σ. 221.

[51] ο.π. σ. 242.

[52] Θωμάς Δοξιάδης, “Ταυτότητα ή ποικιλότητα; Το έδαφος του μελλοντικού ελληνικού τοπίου”, στο *Ωραίο, φριχτό και απέριττο τοπίο,* επιμέλεια Κώστας Μανωλίδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2003, σ.052.

[53] “Αττικης Περιήγησης”, Πολιτεία https://www.politeianet.gr/books/9789608228764-xanthakis-alkis-kochlias-attikis-periigisis-79854 (πρόσβαση 19/10/2023).

Αμαζόνιος. Το έργο αυτό πραγματεύεται τη μνήμη, το πένθος, τη φυσική φθορά και την αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος. [54]

Το 2021 ξεσπά μια μεγάλη πυρκαγιά στην Αττική με ολέθριες καταστροφές στο φυσικό περιβάλλον. Ο φωτογράφος Τάσος Βρεττός περιηγείται στο καμένο δάσος της Βαρυπόμπης και δημιουργεί μια σειρά φωτογραφιών με τίτλο *Το αίνιγμα του δάσους*. Ωστόσο οι φωτογραφίες του δεν αποτελούν ακριβώς μαρτυρίες τής καταστροφής. Το κίνητρο που τον ώθησε να επισκεφθεί την περιοχή όπως έχει πει ο ίδιος είναι "η ανάγκη μιας συνομιλίας με τα όντα του δάσους και η εμψύχωσή τους μέσα από όλη αυτή την εμπειρία των νυχτερινών μου επισκέψεων".[55]

Η ύπαιθρος και η πόλη πολλές φορές είναι δύσκολο να διαχωριστούν. Τα έργα υποδομών, οι κυκλοφοριακοί άξονες, τα βιομηχανικά πάρκα, τα συγκροτήματα αναψυχής και τουρισμού, ακόμα και οι εξοχικές κατοικίες, φανερώνουν ένα άναρχο, μεικτό, μετασχηματισμένο φυσικό τοπίο (π.χ. περιοχή αεροδρομίου στα Σπάτα). Οπως αναφέρει η αρχιτέκτονας Χαρίκλεια Χάρη, νέοι όροι εμφανίζονται προκειμένου να εξηγήσουν αυτά τα φαινόμενα, όπως κοινωνιολογικοί και φιλοσοφικοί όροι οι οποίοι αναφέρονται στην εξάπλωση της πόλης στην περιφέρεια (edge city, telepolis, μη τόποι), οικονομικοί όροι (global city), γεωγραφικοί όροι (οικουμενούπολη), ανθρωπολογικοί όροι (ανθρωπόπολη) και όροι που δηλώνουν τις μεταλλάξεις της πόλης (diffuse city, generic city, emergent city, μετάπολη). [56]

Η διαρκής χρηστική αναδιαμόρφωση της περιφέρειας των μεγάλων πόλεων και ιδιαίτερα της Αθήνας, δημιούργησε χώρους οι οποίοι μετασχηματίστηκαν από υπαίθριο σε αστικό περιβάλλον. Τους χώρους αυτούς ο φωτογράφος Μανώλης Σκούφιας τούς ονομάζει *μεταβατικά τοπία*. Τα όρια αυτών τών χώρων διαρκώς μετατοπίζονται προς την ύπαιθρο, κάθε φορά που η πόλη επεκτείνεται τόσο κατά την είσοδο όσο και κατά την έξοδό της. Το εφήμερο και η διαρκής αναδόμηση αυτών τών χώρων, αποτέλεσε αντικείμενο

---

[54] ΕΡΤ, *Δημήτρης Τσουμπλέκας-Αμαζόνιος*, σειρά ντοκυμαντέρ *Η εποχή των εικόνων*, σενάριο-παρουσίαση Κατερίνα Ζαχαροπούλου, σκηνοθεσία Δημήτρης Παντελιάς, παραγωγή ΕΡΤ, 2022, [βίντεο], 02:48-05:58 https://www.ertflix.gr/vod/vod.232167-e-epokhe-ton-eikonon-26 (πρόσβαση 19/10/2023).

[55] Ιφιγένεια Σάκου,"Τάσος Βρεττός–Θα χρειαστεί χρόνος έτσι ώστε οι νέες τεχνολογίες, να δώσουν τη δυνατότητα στη φωτογραφία να δημιουργήσει την καινούργια της ταυτότητα", Photologio https://www.photologio.gr/interviews/tassos-vrettos/ (πρόσβαση 19/10/2023).

[56] Χαρίκλεια Χάρη, "Φαινόμενα διάχυσης της πόλης στο τοπίο", στο *Ωραίο, φριχτό και απέριττο τοπίο*, επιμέλεια Κώστας Μανωλίδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 058.

φωτογραφικής καταγραφής, από σύγχρονους έλληνες φωτογράφους. Τα τοπία αυτά στερούνται γραφικότητας και καλούν τον θεατή να δει πέρα από αυτό που βλέπει. [57]

Η αύξηση του πληθυσμού τής Αθήνας και η διαρκής επέκταση των ορίων της οδήγησε σε έργα κάλυψης των ποταμών και ρεμάτων της, στην ανάπτυξη της δόμησης περιφερειακά - πολλές φορές αυθαίρετη - στην αλλαγή χρήσης γης και στην δημιουργία βιομηχανικών περιοχών όπου εδρεύουν μεγάλες εταιρείες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την μόλυνση των υδάτων τών ποταμών από λύματα των εργοστασίων και τη καταστροφή τους από ανθρώπινες επεμβάσεις. Το φαινόμενο αφορά ιδιαίτερα τον Κηφισό ποταμό, ο οποίος θα αναλυθεί εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο.

3. Κηφισός Ποταμός

3.1. Γεωφυσική Λειτουργία της Αττικής γης και επεμβάσεις από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

Η Αττική κατά την αρχαιότητα κάλυπτε περίπου μια έκταση 2.500 τ.χλμ. Το αρχικό της όνομα ήταν Ακτή εξαιτίας των ακτών που την περιέβαλαν. Στη πορεία αποσπάστηκαν κάποια τμήματα αυτής, όπως η σημερινή Σαλαμίνα, Μακρονήσι κλπ. Το λεκανοπέδιο των Αθηνών περιβάλλεται από όρη όπως ο Υμηττός, Βριληττός (Πεντελικό όρος), Πάρνηθα και το όρος Αιγάλεω. Διαρρέεται από τον Κηφισό ποταμό, που ξεκινά από τις υπώρειες της Πάρνηθας και εκβάλλει στον Σαρωνικό, και τον Ιλισσό που ξεκινά από τον Υμηττό και χύνεται στο Φάληρο. Παραπόταμος του Ιλισσού ήταν ο Ηριδανός, ο οποίος ξεκινούσε από τον Λυκαβηττό, περνούσε από τη σημερινή πλατεία Συντάγματος και τον Κεραμεικό και χυνόταν στον Ιλισσό. Η Αττική διέθετε πολλά βοσκοτόπια και αφθονία καρπών. Εκτός από την άνθηση της κτηνοτροφίας και της πτηνοτροφίας, ξακουστή ήταν η παραγωγή μελιού και η ενασχόληση των κατοίκων με την αλιεία. Επιπλέον, διέθετε φυσικές ομορφιές οι οποίες στη πορεία των χρόνων καταστράφηκαν από κατακλυσμούς. [58]

Ο Πλάτωνας διηγείται:

> Οπως συμβαίνει στα μικρά νησιά, αυτό που έχει απομείνει, σε σύγκριση με αυτό που υπήρχε στο παρελθόν, μοιάζει σαν τα οστά αρρωστημένου σώματος, αφού

[57] Μανώλης Σκούφιας, " Τα Μεταβατικά Τοπία και η ανάγνωσή τους στη φωτογραφία", στο *Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον,* επιμέλεια Κώστας Μανωλίδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 082.

[58] Σαράντος Καργάκος, *Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών*, Τόμος Α, εκδόσεις Gunteberg, Αθήνα, 2004 σ.σ. 25-35.

το χώμα, επειδή ήταν εύφορο και μαλακό, παρασύρθηκε από τα νερά κι έμεινε ο λεπτός φλοιός της γης.[59]

Η Αθήνα βρισκόταν ανάμεσα στους τρεις ποταμούς εξασφαλίζοντας έτσι την ύδρευση και την άρδευση και τα όρια αυτής ήταν οι κοίτες των ποταμών. Επιπλέον, τα υπόγεια ρεύματα εξασφάλιζαν σε κάποιες περιοχές νερό από την ανόρυξη πηγαδιών. Στο τμήμα της Αθήνας που περιβαλλόταν από το Θεμιστόκλειο τείχος περνούσαν τέσσερα μεγάλα υπόγεια ρεύματα, εκ των οποίων τα τρία πρέπει να είχαν σχέση με τις ροές του Κηφισού ποταμού.[60]

Παρόλο που η αττική γη ήταν εύφορη, η αύξηση του πληθυσμού κυρίως στην ύπαιθρο (από περίοικους και δούλους), δημιούργησε πρόβλημα επισιτισμού. Η έλλειψη σιτηρών οδήγησε στη δημιουργία αποθηκών σιτηρών και δημητριακών, όπου ειδικοί άρχοντες, λεγόμενοι σιτώνες, είχαν την εποπτεία της αγοράς σίτου, και η επιβολή μια αυστηρής νομοθεσίας προστάτευσε τον λαό από την αισχροκέρδεια των *καπήλων* (μικρέμπορων και λιανοπωλητών).[61]

Κατά την αρχαιότητα, το νερό ήταν κάτι πολύτιμο. Ο Σόλωνας ήταν αυτός ο οποίος έβγαλε νόμους για τη χρήση του νερού, όπου εξασφάλιζε σε περιόδους ανομβρίας ο κάθε πολίτης να έχει 39 λίτρα νερού ανά ημέρα, και επιπλέον σκάβονταν υπόγειες στοές ανάμεσα στα πηγάδια έτσι ώστε το νερό να μοιράζεται σε όλες τις περιοχές της πόλης. Το νερό λοιπόν θεωρούταν ότι ήταν δημόσιο αγαθό και όλοι είχαν δικαίωμα στη χρήση του. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η ζήτηση του νερού αυξήθηκε κατά 500 λίτρα την ημέρα ανά κάτοικο, λόγω της αυξημένης χρήσης των λουτρών και των κρηνών. Οι Ρωμαίοι έχοντας μεγάλη γνώση στα υδραυλικά έργα, δημιούργησαν υδραγωγεία. Ο Αδριανός, έπαρχος της Αθήνας, δημιούργησε το λεγόμενο Αδριάνειο υδραγωγείο που ξεκινούσε από τους πρόποδες της Πάρνηθας (σημερινή περιοχή του Ολυμπιακού χωριού) και έφερνε νερό στη Ρωμαική συνοικία της Αθήνας, δηλαδή στο σημερινό Εθνικό Κήπο. Είχε μήκος 20 χιλιόμετρα και πλάτος μισό μέτρο με ύψος 1,20 μέτρα και βάθος 30 μέτρα (ενίοτε έφτανε και τα 40 μέτρα). Κατά τακτά διαστήματα είχαν δημιουργήσει φρεάτια έτσι ώστε να μπορούν να κατεβαίνουν οι εργάτες και να εκτελούν τις απαραίτητες εργασίες. Στα χρόνια τής τουρκοκρατίας υπήρχαν πολλές κρήνες σε διάφορα σημεία της πόλης, οι οποίες τροφοδοτούσαν με το απαραίτητο νερό τούς κατοίκους των Αθηνών. Οι κρήνες είχαν και μια κοινωνική σημασία

---

[59] ο.π. σ. 29.

[60] Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, *Υδάτινη Ιστοριογραφία-Χρονικό της διαχείρισης του νερού στην Αττική*, Εταιρία Υδρεύσεως και Αποχετεύσεως Πρωτευούσης Α.Ε. (ΕΥΔΑΠ), οργάνωση παραγωγής Ελληνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2014, σ. 24.

[61] Σαράντος Καργάκος, *Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών*, Τόμος Α, εκδόσεις Gunteberg, Αθήνα, 2004, σ. 36.

για τις γυναίκες εκείνης της εποχής, γιατί ήταν τόποι συνάντησης και κοινωνικής επαφής. Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, όταν η Αθήνα ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, ο πληθυσμός αυξήθηκε. Οι υποδομές ήταν ανεπαρκείς και έτσι δημιουργήθηκε ένα μεγάλο πρόβλημα υδροδότησης με μεγάλες επιδημίες εξαιτίας του μολυσμένου νερού. Το 1870 ανακαλύφθηκε τμήμα του υδραγωγείου στη δεξαμενή Κολωνακίου και έτσι σιγά σιγά άρχισε να δημιουργείται ένα δίκτυο υδροδότησης, το οποίο εκμεταλλευόταν ο Δήμος Αθηναίων. Οι νεροκράτες, υπάλληλοι του Δήμου, έλεγχαν την διανομή του νερού, με μη δημοκρατικό τρόπο. Κατόπιν εμφανίστηκαν οι νερουλάδες, οι οποίοι διένεμαν το νερό στους Αθηναίους. Με τη μικρασιατική καταστροφή και την εισροή των προσφύγων, η κατάσταση χειροτέρεψε και το νερό πια μοιραζόταν με δελτίο. Τότε ανέλαβε η Αμερικάνικη εταιρεία ΟΥΛΕΝ να δημιουργήσει το δίκτυο υδροδότησης της Αθήνας και του Πειραιά με το φράγμα του Μαραθώνα (1926-1929). Εν τούτοις, η χρέωση τα πρώτα χρόνια ήταν πολύ υψηλή και αυτό είχε ως αποτέλεσμα αντιδράσεις από τους πολίτες με πορείες και έντονες διαμαρτυρίες. [62]

Η επέκταση της πόλης τών Αθηνών είχε ως αποτέλεσμα την άναρχη δόμηση δίπλα στο ποτάμι τού Ιλισσού, που μετά από πλημμύρες και καταστροφές οδήγησε τελικά στο σκέπασμα του ποταμού και το γκρέμισμα πολλών πέτρινων γεφυριών, καταστρέφοντας έτσι όλο το οικοσύστημα της περιοχής. Τα έργα κάλυψης του ποταμού ξεκίνησαν γύρω στο 1936 και ολοκληρώθηκαν τη δεκαετία του 1960. [63]

Ο Κηφισός τροφοδοτούσε με νερό την πόλη και συντελούσε στην ευμάρεια αυτής κατά την αρχαιότητα μέχρι και την εποχή τους τουρκοκρατίας. Τροφοδοτούσε ιδιαίτερα την περιοχή των Σεπολίων και του Ελαιώνα. Με την απελευθέρωση από τους Τούρκους τόσο τα καλλιεργήσιμα χωράφια όσο και το νερό βγήκαν σε ανοιχτή δημοπρασία, όπου διεξήχθησαν κυριολεκτικά μάχες για την ιδιοκτησία των παραπάνω. [64]

Από τα χρόνια τής τουρκοκρατίας λειτουργούσαν νερόμυλοι κατά μήκος τής κοίτης τού Κηφισού καθ΄όλη τη διάρκεια του έτους, οι οποίοι προμήθευαν με αλεύρια και ζωοτροφές την Αθήνα και τα χωριά της γύρω περιοχής, ιδιαίτερα τις περιοχές Κόκκινο Μύλο, Ανάκασα, Τρείς Γέφυρες και Σεπόλια, και συνετέλεσαν στην επιβίωση του πληθυσμού. Το καθεστώς ιδιοκτησίας επί τουρκοκρατίας ήταν μεικτό, ανήκε δηλαδή σε Ελληνες και Τούρκους. Στα τέλη του 19ου αιώνα υπήρχαν 17 αλεστικοί νερόμυλοι κατά μήκος της κοίτης τού Κηφισού,

---

[62] ΕΡΤ, *Υδάτινη Αθήνα*, σειρά ντοκυμαντέρ *Κλεινόν Αστυ-Ιστορίες της πόλης*, εκτέλεση παραγωγής Μαρία Δανέζη, σενάριο- σκηνοθεσία Κυριάκος Αγγελάκος, παραγωγή ΕΡΤ, 2022, [βίντεο], 09:57, 11:16, 19:20, 22:32, 32:52 https://www.ertflix.gr/vod/vod.193865-kleinon-astu-23 (πρόσβαση 19/10/23).

[63] ο.π. 36:57.

[64] ο.π. 42:46.

διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στην ιστορία τής βιομηχανίας τής Αττικής. Οταν η Αττκή εγκαταλείφθηκε από τους Τούρκους, οι νερόμυλοι πέρασαν εξ ολοκλήρου στην ιδιοκτησία των Ελλήνων, οι οποίοι με κάποιο τρόπο θεώρησαν ότι το νερό του Κηφισού ήταν ιδιοκτησία τους [65] (εικ 10).

Ηδη από τον 15ο αιώνα είχαν εγκατασταθεί γεωργικοί πληθυσμοί από την Ηπειρο στην περιοχή των Μεσογείων και στην πεδιάδα τών Αθηνών, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την παραγωγή δημητριακών και την ελαιοπαραγωγή μέχρι και την εποχή της τουρκοκρατίας. Τα ονόματα των χωριών αυτών προήλθαν από τα ονόματα των μεγάλων οικογενειών (φάρες) που κατοίκησαν σε αυτές τις περιοχές και απέκτησαν οικονομική ευμάρεια (π.χ. Σπάτα). Σημαντικοί οικισμοί αναπτύχθηκαν κατά μήκος του Κηφισού όπως τα Σεπόλια, Τρεις Γέφυρες, Καματερό, Λιόσα, Χασιά. Η περιοχή του Μενιδίου, κοντά στον Κηφισό, περιβαλλόταν από ρέματα όπου υπήρχε υδραγωγείο, στη Θέση Μονομάτι, το οποίο ήταν πλούσιο σε νερό. Οι κοινότητες κατά μήκος τού Κηφισού και των παραποτάμων του αναπτύχθηκαν πολύ περισότερο οικονομικά από τις κοινότητες άλλων περιοχών. [66]

Ενας σημαντικός παραπόταμος του Κηφισού είναι ο Ποδονίφτης. Ο οικισμός της Νέας Φιλαδέλφειας δημιουργήθηκε ανάμεσα στα ποτάμια, όπου λειτούργησαν και αρκετοί νερόμυλοι. Σήμερα μπορεί κανείς να συναντήσει ορισμένα υπολείμματα του Ποδονίφτη και να διασχίσει την φυσική κοίτη του Κηφισού στην περιοχή Κόκκινος Μύλος, όπου υπάρχει πλούσια βλάστηση. Πρόκειται για δύο σημεία, στον αστικό ιστό, όπου το φυσικό τοπίο συνδιαλέγεται με το αστικό και αποτελούν μια μικρή όαση στην τσιμεντοποιημένη πόλη των Αθηνών.

Ο Κηφισός ποταμός θεωρείται ο κυριότερος ποταμός του αττικού λεκανοπεδίου και μαζί με τους παραποτάμους και τους χειμάρους του καλύπτει το 70% περίπου του λεκανοπεδίου. Στην αρχαιότητα, οι Αθηναίοι τον τιμούσαν ιδιαίτερα και υπήρχε παράστασή του στο δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα. Σήμερα η παράσταση αυτή βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο τού Λονδίνου [67] (εικ 11).

Ο Κηφισός κατά την αρχαιότητα , από την περιοχή τών Σεπολίων μέχρι τις εκβολές του στον Πειραιά δεν είχε μια ξεκάθαρη κοίτη, διότι υπήρχαν πολλά ρέματα που κατέληγαν στον Κηφισό. Με την οικιστική ανάπτυξη του Πειραιά και της Αθήνας, έγιναν πολλές

---

[65] Ανδρέας Α. Μηλιώνης, *Η πόλη των Αγίων- Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Δήμος Αγίων Αναργύρων, επιμέλεια εκτύπωσης Ιδεόγραμμα, Αθήνα, 2009, σ. 43.

[66] Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, *Υδάτινη Ιστοριογραφία-Χρονικό της διαχείρισης του νερού στην Αττική*, Εταιρία Υδρεύσεως και Αποχετεύσεως Πρωτευούσης Α.Ε. (ΕΥΔΑΠ), οργάνωση παραγωγής Ελληνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2014, σ. 71.

[67] Γεωμυθική-ομάδα έρευνας, "*Κηφισός ποταμός",* https://geomythiki.blogspot.com/2021/08/blog-post_23.html, (πρόσβαση 19/10/2023).

διευθετήσεις στον Κηφισό, φθάνοντας στην χαρακτηριστική κοίτη που γνωρίζουμε σήμερα και η οποία εκβάλει πλέον στο Φάληρο [68] (εικ 12).

Η σημερινή κατάσταση του Κηφισού είναι ιδιαίτερα υποβαθμισμένη. Παρόλο που η κοίτη του ποταμού πρέπει να είναι ανοιχτή, με καθαρό νερό, και δίπλα από τα ρέματα να υπάρχουν ανοιχτοί χώροι μέσα στον αστικό ιστό έτσι ώστε να αποφεύγονται οι πλημύρες, κάτι τέτοιο δεν υφίσταται. Ο Κηφισός αργοπεθαίνει με τις διευθετήσεις που έχουν γίνει στη κοίτη του με μπετόν, και την κάλυψη εκτεταμένων τμημάτων του. Τα μπαζώματα και τα αυθαίρετα κτίσματα καταστρέφουν το οικοσύστημα του ποταμού. Η αντικατάσταση της φυσικής κοίτης με αγωγούς έχει προκαλέσει μια μη αναστρέψιμη αλλαγή στον υδροφόρο ορίζοντα και στο μικροκλίμα. Γενικότερα δεν λαμβάνεται υπόψιν από τους αρμόδιους φορείς η αλλαγή τού κλίματος και η πρόβλεψη για την αποκατάσταση της φυσικότητας του ποταμού είναι ελλειπής. Επιπλέον, βιομηχανικά και αστικά λύματα έχουν μολύνει το νερό και έχουν αλλοιώσει την βιοποικιλότητά του. Η αυθαίρετη δόμηση παραπλεύρως τής κοίτης τού ποταμού έχει καταστρέψει το φυσικό τοπίο, τόσο αισθητικά όσο και συμβολικά. ΄Οσον αφορά στο ανοιχτό μέρος του Κηφισού, οι άνθρωποι που κατοικούν δίπλα του με μια ταπεινωτική απαξίωση τον αντιμετωπίζουν ως ένα απέραντο σκουπιδότοπο, αγνοώντας ηθελημένα τη ζωτική σημασία τής ύπαρξής του όχι μόνο για τους ίδιους αλλά και για όλο το λεκανοπέδιο της Αττικής.[69]

Η *λαλιά του τοπίου,* όπως αποκαλεί ο Γιάννης Σταθάτος τη σχέση του ανθρώπου με τον χώρο στον οποίο κατοικεί, τόσο πνευματικά όσο και συναισθηματικά, αναφερόμενος στις ρίζες της ιστορίας του τόπου του, αντηχεί μόνο σε αυτούς που απεγνωσμένα αναζητούν να βιώσουν τον απόηχό του.[70]

3.2 Φωτογραφικές όψεις του Κηφισού

Στις αρχές του 20ου αιώνα ακόμα ο Κηφισός διατηρούσε τη γραφικότητά του, (εικ. 13) όπου πέτρινα τοξωτά γεφύρια, βλάστηση, άνθρωποι και ζώα συνυπήρχαν αρμονικά μεταξύ τους (εικ. 14). Ως αποτέλεσμα των πλημμυρών στο τέλος της δεκαετίας του 1990 ο Κηφισός καλύφθηκε από την περιοχή Τρείς Γέφυρες έως το Νέο Φάληρο για να

---

[68] ο.π.

[69] Κίμων Χατζημπίρος, "Η οικολογική διάσταση των αστικών ρεμάτων: η περίπτωση του Κηφισού*". Διάλεξη στη* 1η Επιστημονική Διημερίδα για τον Κηφισό ποταμό στις 13 & 14 Μαρτίου 2008 στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Ιτιά, https://www.itia.ntua.gr/archive/kephisos/presentations/Pres5.pdf, (πρόσβαση 19/10/2023).

[70] Γιάννης Σταθάτος, "Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό τοπίο και ελληνική φωτογραφία", στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2013, σ. 120.

δημιουργηθεί η λεωφόρος Κηφισού[71] (εικ. 15). Επιπλέον, κατασκευάστηκε ένας μεγάλος αγωγός από μπετόν για να διοχετεύονται τα νερά από τη Νέα Φιλαδέλφεια έως και το Φαληρικό όρμο, προκαλώντας μεγάλες αλλοιώσεις στο ποτάμι.[72]

Το τμήμα του Κηφισού και των παραχειμάρρων του από τη Νέα Φιλαδέλφεια έως τις πηγές τής Πάρνηθας και της Πεντέλης παραμένουν σε φυσική μορφή. Καθοριστικό για αυτό ήταν το προεδρικό διάταγμα προστασίας τού Κηφισού, το οποίο το 1994 όρισε ζώνες προστασίας σε μια επιμήκη έκταση 12.500 στρεμμάτων, όπου τέθηκαν απαγορευτικοί ή περιοριστικοί όροι στη δόμηση και στις χρήσεις του ποταμού. [73]

Το 2018 ο Νίκος Μάρκου δημιουργεί τη φωτογραφική σειρά *Kifisos River*. *Φωτογραφίζει το βόρειο τμήμα του ποταμού, όπου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μεγάλο μέρος διαζώζεται στη φυσική του κατάσταση. Προσεγγίζει το τοπίο με ένα μυσταγωγικό τρόπο ως ένα τόπο περισυλλογής και στοχασμού.* Ο ιδιαίτερος φωτισμός αποκόβει το τοπίο από τη σύγχρονη πραγματικότητα, όπου η πόλη έχει καταπατήσει τη φύση, και η σιωπή τής νύχτας καλύπτει κάθε απόηχο της μεγαλούπολης *(εικ. 16). Ο ίδιος γράφει στο προσωπικό του site:*

> στο τμήμα του ποταμού που εκτείνεται βόρεια, ο χρόνος φαίνεται να έχει σταματήσει. Η βλάστηση είναι άγρια, χωρίς σχεδόν κανένα σημάδι αστικοποίησης. Εκεί το ποτάμι επιβιώνει με πείσμα, γνωρίζοντας καλά ότι θα πρέπει να διασχίσει την υπόλοιπη πόλη κρυμμένο κάτω από το σκληρό τσιμέντο του. [74]

Η περιοχή του Ελαιώνα, που κάποτε ο Κηφισός ποταμός την τροφοδοτούσε με νερό ολόκληρη, αποτέλεσε αντικείμενο φωτογραφικής έρευνας για την Ρέα Παπαδοπούλου (Dark Tree). Ως ιχνηλάτης αναζητά τη κρυμμένη κοίτη του ποταμού, όπου γύρω της κάποτε υπήρχαν 170.000 ελαιόδενδρα. Χαρτογραφώντας την βιομηχανική πλέον περιοχή, περιπλανιέται πολλές νύχτες, ανακαλύπτοντας ένα σκηνικό τού σήμερα. Οι απεικονίσεις

---

[71] Κωνσταντίνος Λάσκαρης, *"Κηφισός ποταμός: από τα προβλήματα στις προοπτικές". Διάλεξη στη* 1η Επιστημονική Διημερίδα για τον Κηφισό ποταμό στις 13 & 14 Μαρτίου 2008 στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Ιτιά, https://www.itia.ntua.gr/archive/kephisos/presentations/abs12.pdf (πρόσβαση 15/11/2023).

[72] Θέμις Σινάνογλου, *Νίκος Μπελαβίλας:Ωρολογιακή βόμβα στα νότια…Εκατό χιλιάδες κάτοικοι σε κίνδυνο,* εφημερίδα Φως https://www.fosonline.gr/plus/epikairotita/article/272416/nikos-mpelavilas-orologiaki-vomva-sta-notia-ekato-xiliades-katoikoi-se-kindyno (πρόσβαση 5/11/2023).

[73] Κωνσταντίνος Λάσκαρης, "*Κηφισός ποταμός: από τα προβλήματα στις προοπτικές". Διάλεξη στη* 1η Επιστημονική Διημερίδα για τον Κηφισό ποταμό στις 13 & 14 Μαρτίου 2008 στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Ιτιά,https://www.itia.ntua.gr/archive/kephisos/kephabs.pdf, (πρόσβαση 15/11/2023).

[74] Νίκος Μάρκου, *Kifisos River*, προσωπική ιστοσελίδα https://nikosmarkou.com/kifissos-river/, (πρόσβαση 15/11/2023).

τού νυχτερινού τοπίου, έχουν εκτός από μια ποιητική χροιά και μια αλλόκοτη καταγραφή τής πραγματικότητας. Ο θεατής αναρωτιέται αν οι εικόνες αφορούν το σήμερα, το χθες ή το μέλλον που πλησιάζει (εικ. 17). Οπως η ίδια λέει σε συνέντευξη στην Εύη Καφίρη τον Φεβρουάριο του 2021 "όσα ίχνη έχουν απομείνει από την τοπογραφία του παρελθόντος, χάνονται κάτω από την σκόνη και τη φασαρία τής ημέρας. Το βράδυ όμως το σκηνικό μεταμορφώνεται." και συνεχίζει εξηγώντας αυτή τη φράση:

> το βράδυ στα μάτια μου όλα είναι μαγικά, ο μακρινός ορίζοντας εξαφανίζεται. Το βράδυ οι αρχαίοι δρόμοι, οι πέτρινες αποθήκες, οι μικρές νησίδες κατοικίας, και τα δένδρα φαίνονται να αναδύονται από τα κενά ενός διαταραγμένου σήμερα εδάφους, περικυκλωμένα από άδεια θηριώδη βιομηχανικά κτήρια.[75]

Η πόλη της Αθήνας απλώνει διαρκώς τον ιστό της και καταλαμβάνει περιοχές που άλλοτε αποτελούσαν το φυσικό τοπίο του Λεκανοπεδίου. Το μέλλον του Κηφισού στον αστικό ιστό είναι δυσοίωνο. Μια σύγχρονη εξερεύνηση ενός τμήματος της υπόγειας κοίτης τού ποταμού από μια ομάδα σπηλαιολόγων, οδήγησε στην ανακάλυψη ότι ο πυθμένας διαβρώνεται εξαιτίας της μεγάλης συσσώρευσης σκουπιδιών, μπάζων και άλλων υλικών. Το γεγονός αυτό προκαλεί ανησυχίες για την στατικότητα των πλευρικών τοιχίων και σε βάθος χρόνου μπορεί να οδηγήσει και στην μη στατικότητα του οδοστρώματος. [76]

Βλέποντας κανείς την Αθήνα από ψηλά, διακρίνει μόνο ένα δάσος από κτίρια, που τα κλαδιά του είναι οι δρόμοι και οι αερογέφυρες. Τα ποτάμια έχουν χαθεί και όπως γράφει ο Γιώργος Σεφέρης στο ποίημα *Ο τόπος μας είναι κλειστός*

> Ο τόπος μας είναι κλειστός, όλο βουνά που έχουν σκεπή το χαμηλό ουρανό μέρα και νύχτα. Δεν έχουμε ποτάμια δεν έχουμε πηγές, μονάχα λίγες στέρνες, άδειες κι αυτές… (από τη συλλογή Μυθιστόρημα. Εστία, 1935)

4. Μελέτη του τοπίου του Κηφισού ποταμού και της σχέσης του με την πόλη.

Το αστικό και περιαστικό τοπίο της Αθήνας διαμορφώνεται από πολλές παραμέτρους, γεωγραφικά, κοινωνικοπαραγωγικά και πολιτιστικά, μέσα στο χρόνο. Το φαινόμενο του αστυκεντρισμού και η μετακίνηση πληθυσμών (π.χ.προσφυγικό) έχει ως αποτέλεσμα τη

---

[75] Εύη Καφίρη, *Ρέα Παπαδοπούλου: το άγνωστο περιμένει να το ανακαλύψεις και να σχετιστείς μαζί του*, Photologio, https://www.photologio.gr/interviews/rea-papadopoulou/ , (πρόσβαση 19/10/2023).

[76] Γιώργος Λιάλιος, *Τα μυστικά της υπόγειας κοίτης του Κηφισού*, Καθημερινή, https://www.kathimerini.gr/society/562551469/ta-mystika-tis-ypogeias-koitis-toy-kifisoy/?fbclid=IwAR2UMu2sOvgjjsnj5mEPP61GtDJEPGTreb7Zd3dYeIIZgkDjefFUNyaEtHw (πρόσβαση 19/10/2023).

διαρκή επέκταση της Αθήνας με γοργούς ρυθμούς και την άναρχη δόμηση σε τέτοιο βαθμό, που το φυσικό περιβάλλον καταστρέφεται και η οριοθέτηση του αστικού με το περιαστικό τοπίο γίνεται ασαφής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το τοπίο τού Κηφισού ποταμού. Στη πορεία των χρόνων, η πολιτεία νομοθέτησε και όρισε προστατευμένες ζώνες (εικ. 18) προκειμένου να προστατεύσει τον Κηφισό, αλλά η μη εφαρμογή τους και η κοινωνική ανωριμότητα οδήγησαν στην καταπάτηση του φυσικού περιβάλλοντος με αυθαίρετες κατασκευές και στην αλλοίωση της παραποτάμιας ζωής. Ένα μέρος τού ποταμού σκεπάστηκε και έγινε αυτοκινητόδρομος, χωρίς σοβαρή περιβαντολογική μελέτη με αποτέλεσμα να αλλάξει δραματικά το μικροκλίμα τής πόλης. Το μέρος του ποταμού που παρέμεινε ανοικτό, εγκαταλείφθηκε στη τύχη του, και σε συνδυασμό με τις διαρκείς ανθρώπινες επεμβάσεις μολύνθηκαν τα ύδατα από τα απόβλητα δημιουργώντας ένα σκουπιδότοπο, ενώ παράλληλα μεγάλο μέρος τσιμεντοποιήθηκε έτσι ώστε να μιλάμε για ένα τραυματισμένο αττικό τοπίο.

Μιά μελέτη του ΕΜΠ αναφέρει ότι το 1945 το μήκος των ανοιχτών ρεμάτων ήταν 1280 χιλιόμετρα και σήμερα είναι μόνο 434 χιλ. Στα τέλη του 19ου αιώνα, διέσχιζαν το λεκανοπέδιο 700 χείμαρροι, ποτάμια και ρυάκια. Το 1999 μετά από μπαζώματα και καταπατήσεις δεν υπερέβαιναν τους 70 και σήμερα είναι γύρω στους 50. [77]

Η ερευνητική ομάδα του Διεπιστημονικού Ερευνητικού Προγράμματος του ΕΜΠ *Εναλλακτικές Πρακτικές Παρεμβάσεις στα ρέματα*, σε μια έρευνα που υλοποιήθηκε την περίοδο 1994-1996, αποτύπωσε σε τρεις χάρτες το δίκτυο των ρεμάτων (Ποδονίφτης, Πικροδάφνη, Ιλισσός) και την εξέλιξη της δόμησης στο λεκανοπέδιο της Αθήνας. Ο πρώτος χάρτης αναφέρεται στη δεκαετία 1880-1890 όπου η δόμηση είναι ελάχιστη (3%) και η ροή των ρεμάτων είναι φυσική και ελεύθερη (εικ. 19). Ο δεύτερος χάρτης μελετά τη δεκαετία 1940-1950 όπου η δόμηση έχει αυξηθεί (25%) και η ροή των ρεμάτων διακόπτεται ή εξαφανίζεται εντελώς, κυρίως στο κέντρο της Αθήνας. Οικισμοί δημιουργούνται στις περιοχές Κηφισιά, Μαρούσι, Χαλάνδρι και Αχαρναί (εικ. 20). Ο τρίτος χάρτης ασχολείται με τη δεκαετία 1980-1990 όπου ρέματα έχουν εξαφανιστεί και καλύπτεται σχεδόν όλο το λεκανοπέδιο με κατοικίες και δίκτυα μεταφορών (εικ. 21). [78]

---

[77] Κώστας Φωτεινάκης, *Αθήνα: οι δρόμοι που ήταν ποτάμια & ρέματα-από τα 700 σήμερα έχουν μείνει 50*, Αυτολεξεί, https://www.aftoleksi.gr/2023/10/16/athina-oi-dromoi-poy-potamia-amp-remata-ta-700-simera-echoyn-meinei-50-chartes/# (πρόσβαση 7/11/2023).

[78] Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, τεύχος του Ερευνητικού προγράμματος *Παρεμβάσεις στα Ρέματα-Εναλλακτικές Προτάσεις Σχεδιασμού*, επιμέλεια τεύχους Μάχη Καραλή, ΕΜΠ 2000, σελ. 27, Αυτολεξεί,https://www.aftoleksi.gr/2023/10/16/athina-oi-dromoi-poy-potamia-amp-remata-ta-700-simera-echoyn-meinei-50-chartes/# (πρόσβαση 7/11/2023).

Το νερό είναι πολύτιμο για όλα τα όντα. Χωρίς αυτό δεν μπορεί να υπάρξει ζωή και καμία κοινωνία δεν μπορεί να επιβιώσει. Κατά συνέπεια, οι ανθρώπινες επεμβάσεις στα ποτάμια έχουν μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο στο ποτάμιο οικοσύστημα (επηρεάζονται αρνητικά τα παράχθια δάση, αλλοιώνεται η υδρολογία και ρυπαίνεται το νερό) αλλά και στον ίδιο τον άνθρωπο. Έτσι κάθε ενέργεια στη χρήση τού νερού έχει πολιτικό και κοινωνικό αντίκτυπο όπως άλλωστε δείχνει και η τελευταία καταστροφική πλημμύρα (Σεπτέμβριος του 2023) στη Θεσσαλία, όπου ολόκληρες περιοχές βυθίστηκαν, ο Πηνειός ποταμός υπερχείλεισε, καλλιεργήσιμες εκτάσεις και κτηνοτροφικές μονάδες καταστράφηκαν ολοσχερώς, η αποξηραμένη Κάρλα έγινε ξανά λίμνη και μολύνθηκε το νερό του Παγασητικού κόλπου.

Η φωτογραφική μελέτη τού τοπίου τού Κηφισού αφορά στην καταγραφή τής εικόνας του στα ανοιχτά μέρη του ποταμού. Ξεκίνησε από τον Βορρά στο τέλος του χειμώνα του 2023 και σταδιακά κατέληξε νοτιότερα στις εκβολές τού ποταμού στις αρχές τού καλοκαιριού τού ιδίου έτους. Συγκεκριμένα η αφετηρία ήταν στην περιοχή Κρυονέρι, περιοχή που βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες της Πάρνηθας, υπάγεται στην περιφέρεια Ανατολικής Αττικής και δημιουργήθηκε από Μικρασιάτες πρόσφυγες το 1923. Η φωτογραφική απεικόνιση του τοπίου συνεχίστηκε στη περιοχή Αδάμες της Κηφισιάς, στον δήμο Αχαρνές, στο ύψος της Μεταμόρφωσης, στην περιοχή Κόκκινος Μύλος και στην Νέα Φιλαδέλφεια, συνεχίστηκε στην περιοχή των Αγίων Αναργύρων μέχρι το σημείο όπου ο Κηφισός σκεπάζεται από την Εθνική Οδό και το οδοιπορικό κατέληξε στις εκβολές τού ποταμού στο Φάληρο (εικ. 22). Το τοπίο παρουσιάζει διαρκείς αλλαγές εξαιτίας τών εποχών, της υψομετρικής διαφοράς ανάμεσα στον Βορρά και στο Νότο αλλά και της ανθρώπινης επέμβασης σε αυτό.

Η πρόσβαση στο ποτάμι αποδείχτηκε μια δύσκολη υπόθεση κυρίως εξαιτίας των περιφράξεων. Στο Βόρειο τμήμα του εκτός από τις περιφράξεις (π.χ. στο Κρυονέρι και στις Αδάμες Κηφισιάς) ο Κηφισός ρέει σε μια χαράδρα με σαθρό έδαφος και πυκνή βλάστηση καθιστώντας την πρόσβαση σχεδόν αδύνατη (εικ. 23). Κάποιες φορές κατά την προσπάθεια προσέγγισης ακουγόταν το νερό να ρέει ως υπενθύμιση ότι το ποτάμι υπάρχει κάπου εκεί δηλώνοντας έτσι την παρουσία του χωρίς να είναι ορατό. Η περιοχή ενέπνευσε δύο κατευθύνσεις στην φωτογράφιση. Φωτογραφικές λήψεις από ψηλά, που αποτυπώνουν το φυσικό τοπίο σε συνδυασμό με την ανθρώπινη επέμβαση-και περιπλάνηση σε κάποια σημεία του ποταμού όπου η πρόσβαση ήταν εφικτή με σκοπό να αποτυπωθεί το ποτάμι ως ένας άχρονος τόπος, αγγίζοντας με αυτό τον τρόπο την αισθητική ενός ρομαντικού τοπίου και ενδεχομένως και την υπεροχή της φύσης σε σχέση με τον άνθρωπο. Αν και σχεδόν παντού είναι έκδηλη η ανθρώπινη παρουσία.

Το επόμενο σημείο αναφοράς είναι στο ύψος της Μεταμόρφωσης, περιοχή όπου το ποτάμι περικλείεται από επιχειρήσεις και εργοστάσια (εικ 25).. Η περιπλάνηση συνεχίστηκε σε αστικές περιοχές όπως ο Κόκκινος Μύλος, το Μενίδι, η Νέα Φιλαδέλφεια και οι ΄Αγιοι Ανάργυροι. Στις παραπάνω περιοχές η φωτογραφική μελέτη αφορά στις αλλοιώσεις τού φυσικού τοπίου από την τσιμεντοποίηση και την εμπορική εκμετάλλευση παράχθια του ποταμού (χώροι παραγωγής και οικιστική ανάπτυξη), καθώς και στη χρηστική αναδιαμόρφωση του ποταμού για την κάλυψη των αναγκών μεταφοράς τών πολιτών με γέφυρες, αυτοκινητόδρομους και αερογέφυρες (εικ. 26). Οι κατασκευές αυτές κάποιες φορές είναι φιλικές προς το περιβάλλον (π.χ. πεζογέφυρες) και άλλοτε επεμβαίνουν βίαια στο τοπίο. Επιπλέον, το ενδιαφέρον εστιάζεται σε σημεία όπου το ποτάμι φαίνεται ακόμα ζωντανό στον αστικό ιστό που τον περιβάλλει. Στην αεροφωτογραφία τού 1945 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, μπορεί κανείς να διακρίνει τη δόμηση της Αθήνας από την περιοχή περίπου του Κόκκινου Μύλου έως την περιοχή τού Ταύρου (εικ. 27). Επιπλέον, στην περιοχή Κόκκινος Μύλος έγινε καταγραφή του ρέματος Καναπίτσα, στο οποίο είχαν ήδη ξεκινήσει έργα για την κάλυψή του, γεγονός το οποίο δεν μπορούσε να περάσει απαρατήρητο, στην παρούσα έρευνα (εικ. 28). Στη συνέχεια στην περιοχή τής Νέας Φιλαδέλφειας έγινε καταγραφή του Ποδονίφτη (παραπόταμος του Κηφισού), που την περίοδο της Καραντίνας αποτέλεσε πόλο έλξης για πολλούς κατοίκους της. (εικ 29). Το οδοιπορικό ολοκληρώνεται στις εκβολές του ποταμού (εικ. 30).

Μελετώντας το ποτάμι στις κατοικημένες περιοχές, ανακαλύφθηκαν σημεία όπου ορισμένοι κάτοικοι της περιοχής συνυπάρχουν με αυτό με σεβασμό και το απολαμβάνουν στο έπακρον. Τα σημεία αυτά είναι μικρές οάσεις στον αστικό ιστό. Στο ύψος της Νέας Φιλαδέλφειας υπήρχαν παιδιά που έπαιζαν και εξερευνούσαν το ποτάμι σαν μικροί φυσιοδίφες. ΄Ανθρωποι που κάθονταν και άκουγαν το νερό που κυλάει με σχετική ορμή για να καθαρίσει το μυαλό τους, όπως οι ίδιοι το έθεσαν. Πατώντας στις πέτρες του ποταμού ένιωθα να είμαι μέρος της φύσης και όταν το βλέμμα μου συναντούσε τα γύρω κτίρια αυτά μετατρέπονταν σε σκηνικά μιας θεατρική σκηνής. Ο άνθρωπος είναι αναπόσπαστο κομμάτι της φύσης και η ψυχική και σωματική του υγεία εξαρτάται από την συνύπαρξη με αυτήν. Από την περιοχή Κόκκινος Μύλος έως τους Αγίους Αναργύρους και μέχρι το σημείο όπου ο Κηφισός καλύπτεται από την Εθνική Οδό, το ποτάμι είναι σαν ένα κατασκευασμένο κανάλι και δείχνει να παραπαίει ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο.

Αφήνοντας το καλυμμένο μέρος του Κηφισού και καταλήγοντας στις εκβολές του, όπου το φως είναι δυνατό λόγω τής εποχής, η μοναχικότητα του ποταμού, παρόλο που το νερό του ενώνεται με το νερό της θάλασσας, είναι εμφανής. Η ανθρώπινη επέμβαση δίνει μια άλλη

διάσταση στην απεικόνισή του και ο λαμπερός ήλιος που τον φωτίζει είναι σα να διαλαλεί τον θάνατό του.

΄Οσον αφορά στην αισθητική προσέγγιση τού Κηφισού, αυτή στέκει μετέωρη στις καθιερωμένες αισθητικές κατηγορίες εικονογραφίας τοπίου. Ισως είναι αδύνατο πλέον να αποδοθεί η εικόνα τυο Κηφισού ποταμού ως ένα γραφικό (picturesque) ή μεγαλοπρεπές τοπίο (sublime). Η εικονογραφία γίνεται κοινότοπη, δεν έχει κάτι το μνημειώδες και δεν δημιουργεί κάποια οπτική ευχαρίστηση. Θέτει προβληματισμούς για τις έννοιες πόλη, περιφέρεια, τοπίο.

Ανακεφαλαιώνοντας, η φωτογραφική μελέτη του Κηφισού ποταμού και παραχειμμάρων (ρέμα Καναπίτσα και Ποδονίφτης) οδήγησε στις επιμέρους όψεις του τοπίου:

1) Με κατεύθυνση προς τα Βόρεια, στην περιοχή Αδάμες Κηφισιάς το τοπίο διαφέρει, το ποτάμι ρέει σε μια χαράδρα με υψομετρική διαφορά σε σχέση με το νότιο τμήμα του και σε σαθρό έδαφος. Ανάλογα προς ποια κατεύθυνση κοιτάει κάποιος, είναι δύσκολο να θέσει τα όρια του αστικού με το περιαστικό τοπίο. Εδώ προκύπτουν δύο κατευθύνσεις.

1.1. Φωτογραφικές λήψεις από ψηλά, αποτυπώνοντας το φυσικό τοπίο σε συνδυασμό με την ανθρώπινη επέμβαση.
1.2. Απεικόνιση του φυσικού τοπίου με σκοπό να αποτυπωθεί το ποτάμι σε ένα άχρονο τόπο, αγγίζοντας την αισθητική ενός ρομαντικού τοπίου και ενδεχομένως και την υπεροχή της φύσης σε σχέση με τον ανθρώπινο παράγοντα.
2) Η περιπλάνηση σε αστικές περιοχές όπως Αγιοι Ανάργυροι, Κόκκινος Μύλος και Μενίδι οδήγησε σε δύο διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης του περιβάλλοντος.
2.1 Αλλοιώσεις του φυσικού τοπίου από την τσιμεντοποίηση και την εμπορική εκμετάλευση παραπλεύρως του ποταμού (χώροι παραγωγής και οικιστική ανάπτυξη).
2.2. Χρηστική αναδιαμόρφωση του ποταμού για την κάλυψη των αναγκών μεταφοράς τών πολιτών με γέφυρες, αυτοκινητόδρομους και αερογέφυρες, των οποίων είτε η κατασκευή είναι φιλική προς το περιβάλλον (π.χ. πεζογέφυρες) είτε επεμβαίνουν βίαια στο τοπίο.
2.3. Τμήματα του ποταμού τα οποία αποτελούν μια μικρή όαση στον αστικό ιστό.
3. Καταγραφή τού τοπίου στις εκβολές του ποταμού.

Το αττικό τοπίο είναι συνυφασμένο με το φυσικό περιβάλλον. Εν τούτοις, τα ποτάμια και τα ρέματα της Αθήνας έχουν σκεπαστεί σχεδόν ολοκληρωτικά. Ο Κηφισός ποταμός που διασχίζει την Αθήνα παρόλο που έχει ζωτική σημασία για την πόλη, έχει υποβαθμιστεί, έχει καταπατηθεί από αυθαίρετα κτίρια και έχει καταστραφεί το φυσικό περιβάλλον. Η

προσωπική φωτογραφική έρευνα του Κηφισού ποταμού στα μέρη που δεν έχουν σκεπαστεί οδήγησε στην ανακάλυψη ότι ο Κηφισός είναι ένα ποτάμι χωρίς όνομα. Στο βόρειο μέρος είναι απλά ένα ποτάμι και στον αστικό ιστό είναι δρόμος. Η πρόσβαση είναι δύσκολη εξαιτίας τών περιφράξεων και καταπατήσεων της κοίτης του. Για να έχει κάποιος μια σαφή εικόνα της φυσικής κατάστασης του Κηφισού, ιδιαίτερα από την περιοχή του Κόκκινου Μύλου έως το Κρυονέρι, πρέπει να διασχίσει περπατώντας την κοίτη του, γιατί μόνο έτσι μπορεί να αποφύγει τις περιφράξεις. Ο Κηφισός θα μπορούσε να είναι ένας πνεύμονας της Αθήνας και να συμβάλλει στην αρμονική συνύπαρξη του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, όμως αυτό δεν του επιτράπηκε. Η αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος στον Κηφισσό ποταμό εξαιτίας της ανθρώπινης επέμβασης και το άναρχο τοπίο του, ιδιαίτερα στις κατοικημένες περιοχές, οδήγησε την φωτογραφική έρευνα σε μια κοινότοπη καταγραφή του τοπίου πέρα από έννοιες όπως όμορφο ή άσχημο. Ακολουθώντας τη ροή του ποταμού η φωτογραφική απεικόνιση είναι ένα πάγωμα του χρόνου στον χώρο που φανερώνει όψεις ενός ευρύτερου τοπίου. ΄Οψεις ενός τραυματισμένου φυσικού τοπίου που λειτουργούν ως σπαράγματα στον αστικό χώρο.

Το μικρό αυτό οδοιπορικό με έκανε να συνειδητοποιήσω πόσο άσχημη πόλη έχει γίνει η Αθήνα, και πόσο μπορεί να βελτιωθεί με τις σωστές πολιτικές αποφάσεις. Η απαξίωση του πολυτιμότερου αγαθού που είναι το νερό, φανερώνει την ασυδοσία μιας ολόκληρης κοινωνίας, Η ελλιπής πληροφόρηση και η άγνοια πολλών κατοίκων για την ίδια την ύπαρξη του ποταμού υπήρξε άκρως σοκαριστική. Ευελπιστώ σε μια πόλη όπου το φυσικό περιβάλλον θα συνυπάρχει με το αστικό, όπου οι άνθρωποι θα ευημερούν και θα αναπνέουν καλύτερα και θα το οφείλουν στο ποτάμι που είναι ακόμα ζωντανό και το όνομά του είναι Κηφισός.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάπτυξη των αστικών κέντρων και η αλλαγή χρήσης της γης οδήγησε στην αλλαγή τού αττικού τοπίου, στην διεύρυνση της έννοιας του τοπίου και τη τμηματοποίησή του σε επιμέρους θεματικές ενότητες. Η σύγχρονη σχέση τού ανθρώπου με το φυσικό και αστικό περιβάλλον συνέβαλε σε επανατοποθετήσεις, αναστοχασμούς και νέες αισθητικές αντιλήψεις στη φωτογραφική προσέγγιση του αττικού τοπίου.

Η περίπτωση του Κηφισού ποταμού αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας και μελέτης από διάφορους επιστήμονες προκειμένου να βρεθεί λύση για το οικολογικό αδιέξοδο της Αθήνας που προκλήθηκε από την κάλυψη των ποταμών και των ρεμάτων της.

Η προσωπική περιήγηση και φωτογραφική καταγραφή του Κηφισού στα εναπομείναντα ανοιχτά τμήματά του φανέρωσε την αλλοίωση του φυσικού τοπίου. Αυτό καθιστά περισσότερο αναγκαία από ποτέ μια εκτενέστερη φωτογραφική μελέτη τού ποταμού και των παραχειμάρρων του, με σκοπό να παρουσιασθεί η σημερινή κατάστασή του και να προβληθεί η ανάγκη διάσωσής του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adorno Theodor, “Το ωραίο στη φύση” *Αισθητική Θεωρία*, επιμέλεια Τίντεμαν Ρολφ & Γκρέτελ Αντόρνο, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000.

Αττική Γη, “Η Εννεάκρουνος πηγή Καλλιρρόης”, 2018, https://attikigh.com/2018/02/19/η-εννεάκρουνος-πηγή-καλλιρρόης/ (πρόσβαση 19/10/2023).

Bate David, “The Composition of Landscape”, *Photography:The key Concepts*, εκδόσεις Bloomsbury, London, 2016.

Βιγγοπούλου Ιόλη, “Dodwell Edward. A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, Λονδίνο, Rodwell and Martin, 1819”, Ιδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη https://el.travelogues.gr/collection.php?view=494 (πρόσβαση 19/10/2023).

Γεωμυθική/ομάδα έρευνας, “Κηφισός ποταμός”, https://geomythiki.blogspot.com/2021/08/blog-post_23.html, (πρόσβαση 19/10/2023).

Cornell University, Fred Boissonnas, *Athenes Moderne*, Βιβλιοθήκη https://cornell.on.worldcat.org/search/detail/10270284?queryString=se%3A%20L%27image%20de%20la%20Grèce&clusterResults=true&groupVariantRecords=false (πρόσβαση 19/10/2023).

Cotton Charlotte, “Deadpan”, *The Photograph as Contemporary Art*, εκδόσεις Thames & Hudson, Λονδίνο, 2004.

ΕΡΤ, *Δημήτρης Τσουμπλέκας-Αμαζόνιος*, σειρά ντοκυμαντέρ *Η εποχή των εικόνων*, σενάριο-παρουσίαση Κατερίνα Ζαχαροπούλου, σκηνοθεσία Δημήτρης Παντελιάς, παραγωγή ΕΡΤ, 2022, [βίντεο], 02:48-05:58 https://www.ertflix.gr/vod/vod.232167-e-epokhe-ton-eikonon-26 (πρόσβαση 19/10/2023).

ΕΡΤ, *Υδάτινη Αθήνα*, σειρά ντοκυμαντέρ *Κλεινόν Αστυ-Ιστορίες της πόλης*, εκτέλεση παραγωγής Μαρία Δανέζη, σενάριο- σκηνοθεσία Κυριάκος Αγγελάκος, παραγωγή ΕΡΤ, 2022, [βίντεο], https://www.ertflix.gr/vod/vod.193865-kleinon-astu-23 (πρόσβαση 19/10/23).

Ιωαννίδης Κώστας, *Σύγχρονη Ελληνική Φωτογραφία-Ενας αιώνας σε τριάντα χρόνια,* εκδόσεις Futura, Αθήνα, 2008.

Δοξιάδης Θωμάς, “Ταυτότητα ή ποικιλότητα; Το έδαφος του μελλοντικού ελληνικού τοπίου”, στο *Ωραίο, φριχτό και απέριττο τοπίο*, επιμέλεια Κώστας Μανωλίδης, Πανεπστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2003.

Kant Immanuel, “Περί του νοητικού ενδιαφέροντος για το ωραίο”, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, εισαγωγή/μετάφραση/σχόλια Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2013.

Καργάκος Σαράντος, *Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών*, τόμος Α, εκδόσεις Gunteberg, Αθήνα, 2004.

Καφίρη Εύη, Ρέα Παπαδοπούλου: το άγνωστο περιμένει να το ανακαλύψεις και να σχετιστείς μαζί του, Photologio, https://www.photologio.gr/interviews/rea-papadopoulou/ , (πρόσβαση 19/10/2023).

Κωνσταντίνου Φανή, "Συνοπτική θεώρηση της φωτογραφικής απεικόνισης της Αθήνας τον 19ο αιώνα", στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2013.

Λάσκαρης Κωνσταντίνος, "Κηφισός ποταμός: από τα προβλήματα στις προοπτικές". Διάλεξη στη 1η Επιστημονική Διημερίδα για τον Κηφισό ποταμό στις 13 & 14 Μαρτίου 2008 στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Ιτιά, https://www.itia.ntua.gr/archive/kephisos/kephabs.pdf, (πρόσβαση 15/11/2023).

Λιάλιος Γιώργος, Τα μυστικά της υπόγειας κοίτης του Κηφισού, Καθημερινή, https://www.kathimerini.gr/society/562551469/ta-mystika-tis-ypogeias-koitis-toy-kifisoy/?fbclid=IwAR2UMu2sOvgjjsnj5mEPP61GtDJEPGTreb7Zd3dYeIIZgkDjefFUNyaEtHw (πρόσβαση 19/10/2023).

Μάρκου Νίκος, Kifisos River, https://nikosmarkou.com/kifissos-river/, (πρόσβαση 19/10/2023).

Μηλιώνης Α. Ανδρέας, *Η πόλη των Αγίων-Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Δήμος Αγίων Αναργύρων, επιμέλεια εκτύπωσης Ιδεόγραμμα, Αθήνα, 2009.

Mitchell W.J.T., "Imperial Landscape", *Landscape and Powe*r, εκδόσεις The University of Chicago Press, Chicago,1994.

Μιχαηλίδου Χάρις, "Η κατασκευή του αττικού τοπίου", στο *Ωραίο, φριχτό κι απέριττο Τοπίον*, επιμέλεια Κώστας Μανωλίδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2003.

Μόσχοβη Αλεξάνδρα, "Από την αναπαράσταση της πολιτικής στην πολιτική της αναπαράστασης", στο *Η Ελληνικη φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαίωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, 2013.

Μποζώνη Αργυρώ, "Οι Ελληνες και οι ξένοι φωτογράφοι της μετεπαναστατικής Ελλάδας και οι μοναδικές εικόνες τους", LIfo, https://www.lifo.gr/culture/photography/oi-ellines-kai-oi-xenoi-fotografoi-tis-metepanastatikis-elladas-kai-oi (πρόσβαση 19/10/2023).

Ξανθάκης ΄Αλκης, *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1860*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, 2001.

Ξανθάκης ΄Αλκης, *Φίλιππος Μαργαρίτης*, εκδόσεις Φωτογράφος, Αθήνα, 1990.

Παπαδόπουλος Βασίλης, 'James Skene (1775-1864)", Ακαδημία Αθηνών, http://repository.academyofathens.gr/keine/index.php/gr/content/76 (πρόσβαση 19/10/2023).

Παπαϊωάννου Ηρακλής, *Η χώρα του Marlboro και η χλιαρή άγρια Δύση*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2009.

Παπαϊωάννου Ηρακλής, *Η φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου*, εκδόσεις Αγρα, Αθήνα, 2009.

Πολιτιστικό Ιδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Ψηφιακή έκθεση Φωτογραφίας *Η Αθήνα πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους*, https://picturingearlygreece.gr (πρόσβαση 19/10/2023).

Ritter Joachim, "Η Λειτουργία του αισθητικού στη Νεώτερη Κοινωνία", στο *Το τοπίο*, επιστημονική επιμέλεια Διονύσης Καββαδάς, μετάφραση Γιώργος Σαγκριώτης, εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα, 2004.

Σάκου Ιφιγένεια,"Τάσος Βρεττός–Θα χρειαστεί χρόνος έτσι ώστε οι νέες τεχνολογίες, να δώσουν τη δυνατότητα στη φωτογραφία να δημιουργήσει την καινούργια της ταυτότητα", Photologio https://www.photologio.gr/interviews/tassos-vrettos/ (πρόσβαση 19/10/2023).

Simmel Georg, "Φιλοσοφία του τοπίου", στο *Το τοπίο*, επιστημονική επιμέλεια Διονύσης Καββαδάς, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα,2004.

Σινάνογλου Θέμις, *Νίκος Μπελαβίλας:Ωρολογιακή βόμβα στα νότια...Εκατό χιλιάδες κάτοικοι σε κίνδυνο,* εφημερίδα Φως https://www.fosonline.gr/plus/epikairotita/article/272416/nikos-mpelavilas-orologiaki-vomva-sta-notia-ekato-xiliades-katoikoi-se-kindyno (πρόσβαση 5/11/2023).

Σκούφιας Μανώλης, " Τα Μεταβατικά Τοπία και η ανάγνωσή τους στη φωτογραφία", στο *Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τοπίον*, επιμέλεια Κώστας Μανωλίδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2003.

Sohier Estelle, *Ο Φρεντ Μπουασονά και η Μεσόγειος: μια φωτογραφική Οδύσσεια*, εκδόσεις MOMus- Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2022.

Σταθάτος Γιάννης, *Ερασταί του καλού και της φύσεως: οι ρίζες της ερασιτεχνικής καλλιτεχνικής φωτογραφίας στην Ελλάδα*, Academia https://www.academia.edu/30199106/_Ερασταί_του_καλού_και_της_φύσεως_Οι_ρίζες_της_ερασιτεχνικής_καλλιτεχνικής_φωτογραφίας_στην_Ελλάδα (πρόσβαση 19/10/2023).

Σταθάτος Γιάννης, "Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό τοπίο & Ελληνική φωτογραφία", στο *Η Ελληνική φωτογραφία και η φωτογραφία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 2013.

Tate Museum, "New Topographics", https://www.tate.org.uk/art/art-terms/n/new-topographics (πρόσβαση 19/10/2023).

Toronto University, Fred Boissonnas, *Athenes Ancienne*, ψηφιακή Βιβλιοθήκη https://archive.org/details/athnesancienne00bois/mode/2up (πρόσβαση 19/10/2023).

Τσίργιαλου Αλίκη, “Φωτογραφίζοντας την Ελλάδα του 19ου αιώνα”, στο *Φωτογραφία και Συλλογικές Ταυτότητες*, επιμέλεια Πηνελόπη Πετσίνη-Γιάννης Σταθάτος, Κουκκίδα, Αθήνα, 2021.

Freeland Cynthia, “Το ωραίο και η έλλειψη κριτικής ικανότητας”, *Μα είναι αυτό Τέχνη;*, επιμέλεια Πολυτίμη Γκέκα, μετάφραση Μάντυ Αλμπάνη, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, 2005.

Χάρη Χαρίκλεια, “Φαινόμενα διάχυσης της πόλης στο τοπίο”, στο *Ωραίο, φριχτό και απέριττο τοπίο*, επιμέλεια Κώστας Μανωλίδης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2003.

Χατζημπίρος Κίμων, “*Η οικολογική διάσταση των αστικών ρεμάτων: η περίπτωση του Κηφισού”. Διάλεξη στη* 1η Επιστημονική Διημερίδα για τον Κηφισό ποταμό στις 13&14 Μαρτίου 2008 στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Ιτιά, https://www.itia.ntua.gr/archive/kephisos/presentations/Pres5.pdf, (πρόσβαση 19/10/2023).

Χεκίμογλου Α. Ευάγγελος, *Υδάτινη Ιστοριογραφία-Χρονικό της διαχείρισης του νερού στην Αττική*, Εταιρία Υδρεύσεως και Αποχετεύσεως Πρωτευούσης Α.Ε. (ΕΥΔΑΠ), οργάνωση παραγωγής Ελληνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2014.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Le Roy, *Φανταστική αναπαράσταση των Προπυλαίων της Ακρόπολης*,1770 [γκραβούρα]
Στο βιβλίο Le Roy, Julien David. Les ruines des plus beaux monuments de la Grece, considérées du côté de l'histoire et du côté de l'architecture; par M. Le Roy, historiographe de l'Academie Royale d'Architecture, & de l'Institut de Bologne. Seconde édition corrigée et augmentée. τ. Ι, Παρίσι, Louis-François Delatour, MDCCLXX [1770], σελίδα 46.

Εικόνα 2: James Stuart και Nicholas Revvet, *Αποψη του Ερεχθείου*, πρωτότυπος τίτλος *A View of the west end of the Temple of Minerva Polias, and of the Pandrosium*, 1787, [γκραβούρα]
Στο βιβλίο STUART James, and Nicholas REVETT. The Antiquities of Athens measured and delineated by James Stuart F.R.S. and F.S.A. and Nicholas Revett painters and architects, τομ. ΙΙ, Λονδίνο, John Nichols, 1787, σελίδα 22.

Εικόνα 3: James Skene, *Πηγή Κεφαλάρι, Κηφισιά*, 1838-1844, [υδατογραφία], Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

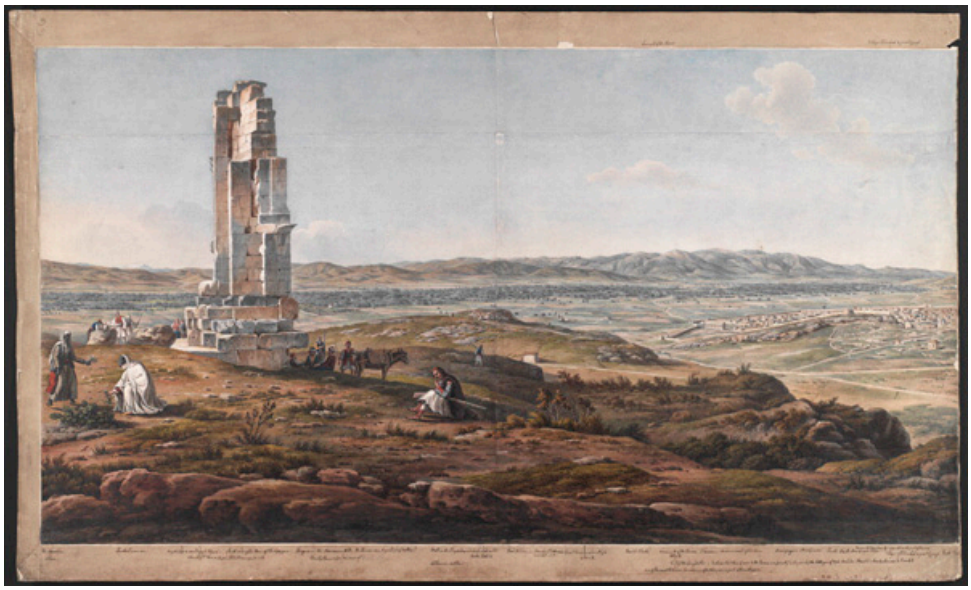

Εικόνα 4: Eduard Dodwell and Simone Pomandi, 1805-1806, *Athens, from the top of Mousaion Hill*, [υδατογραφία], The Packared Humanities Institute.

Εικόνα 5: Gustave Joly de Lotbiniere, *The Acropolis of Athens*, [δαγγεροτυπία], 1839.

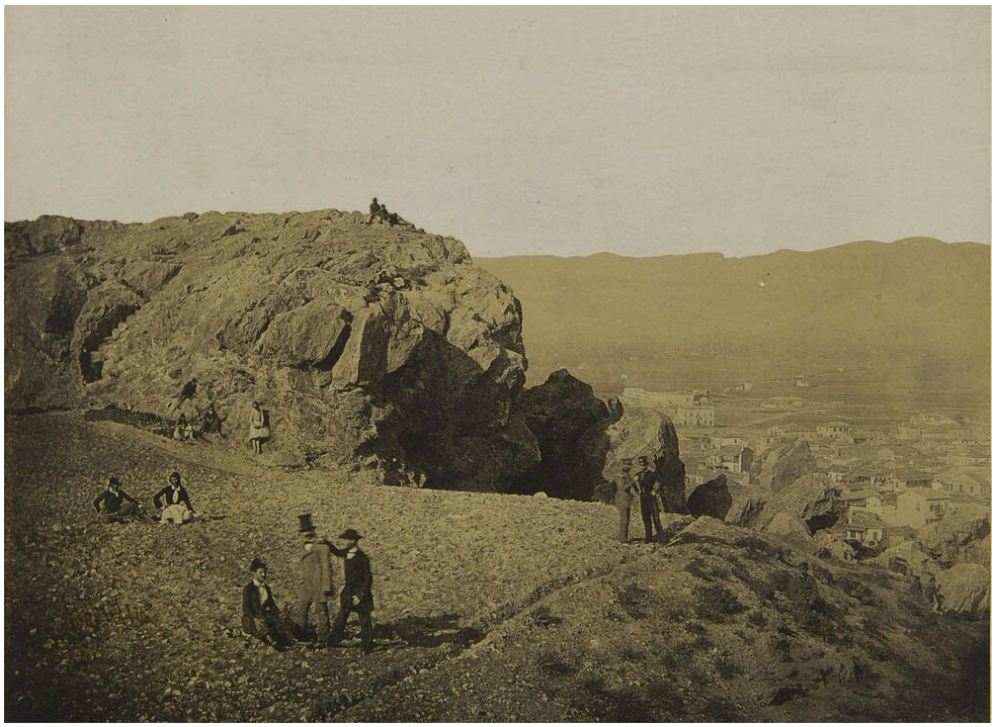

Εικόνα 6: James Robertson, *Αρειος Πάγος*, Αθήνα, 1853-54, [φωτογραφία], Μουσείο Μπενάκη.

Εικόνα 7: Φίλιππος Μαργαρίτης, *Ο Παρθενώνας*, 1854, [αλμπουμίνα], Συλλογή Θόδωρου Θεοδώρου.

Εικόνα 8: Δημήτρης Κωνσταντίνου, *η Ακρόπολη από τα Νοτιοδυτικά*, 1865, [Αλμπουμίνα], Συλλογή J. Paul Getty Museum.

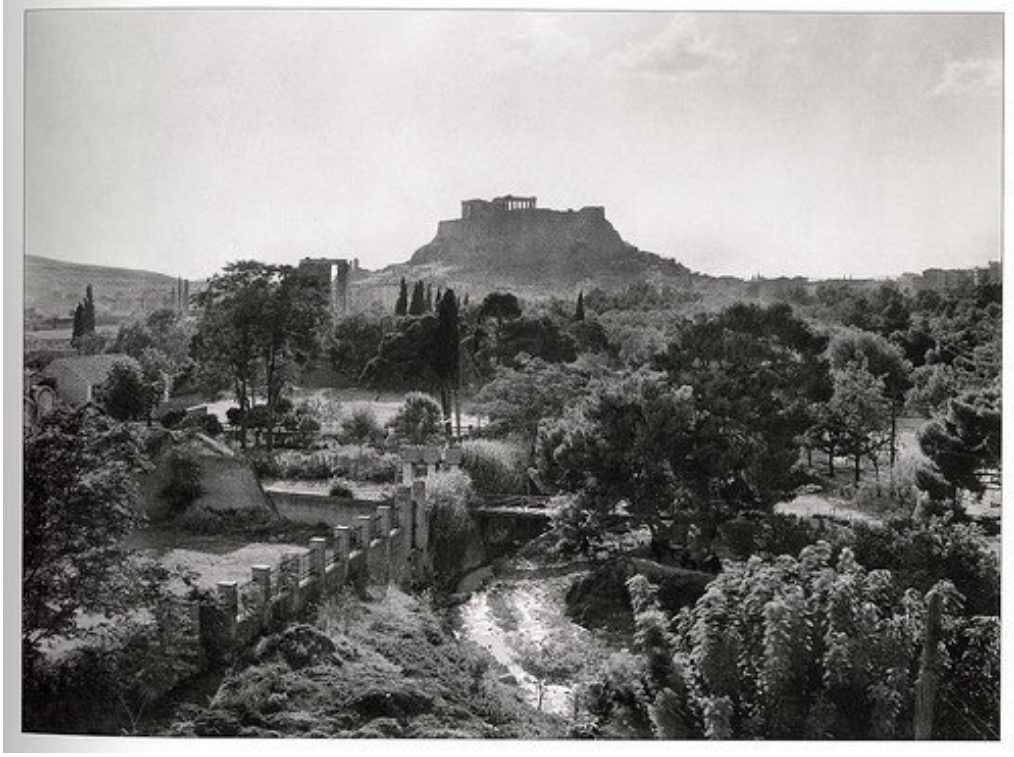

Εικόνα 9: Fred Boissonnas, Η περιοχή του Ιλισσού ποταμού μπροστά από το Παναθηναϊκό Στάδιο, περίπου 1903-1923, [φωτογραφία], γυάλινη πλάκα Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης. φωτογραφικό αρχείο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικόνα 10: Απόσπασμα από το χάρτη του J. A. Kaupert, περίπου 1885. Με κουκίδες σημειώνονται οι θέσεις των μύλων από το ρέμα Χελιδονούς μέχρι τις σημερινές Τρεις Γέφυρες, στο *Η πόλη των Αγίων- Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο, Ανδρέας Α. Μηλιώνης.*

Εικόνα 11: *Ποταμός Κηφισός*,αντίγραφο, [γλυπτό από γύψο]. Μουσείο Ακρόπολης.

Εικόνα 12: *Η Ιστορική και η διευθυτημένη κοίτη του Κηφισού ποταμού*. [χάρτης], Γεωμυθική (ομάδα έρευνας, μελέτης και εξερεύνησης).

Εικόνα 13: *Παλιό γεφύρι στον Κηφισό*. Αθήνα περίπου 1890-1896. [φωτογραφία], περιοδικό LIFO.

Εικόνα 14: *Αθήναι προάστειον Κολοκυνθού*, 1904. Ταχυδρομική κάρτα ταχυδρομημένη το 1907 [φωτογραφία], εκδότης Ελευθερουδάκης.

Εικόνα 15: Πέτρος Πουλίδης, Αθήνα. *Ο Κηφισός ποταμός στο σημείο με τις τρεις Γέφυρες,* (1927- 1936), Γυάλινη πλάκα 13χ18, [φωτογραφία], Ψηφιακό αρχείο ΕΡΤ.

Εικόνα 16: Νίκος Μάρκου, *Kifisos River*, 2018, [φωτογραφία].

Εικόνα 17: Ρέα Παπαδοπούλου, *Dark Tree*, 2016, [φωτογραφία].

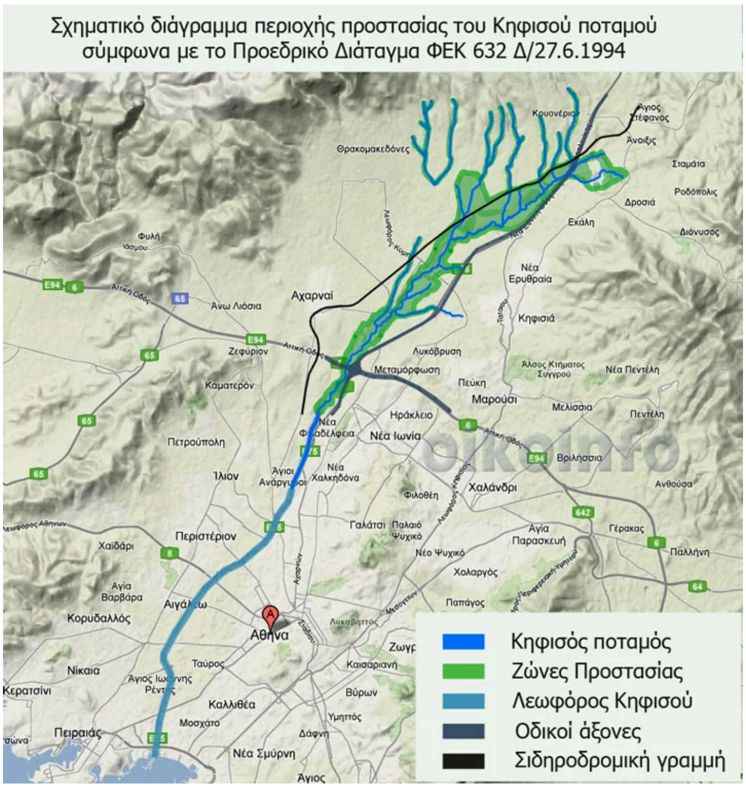

Εικόνα 18: Σχηματικό διάγραμμα περιοχής προστασίας του Κηφισού ποταμού Λεκανοπέδιο Αττικής σύμφωνα με το προεδρικό Διάταγμα ΦΕΚ 632 Δ/27.6.1994, [χάρτης], Ιστολόγιο οικολογικού χαρακτήρα oikinfo.

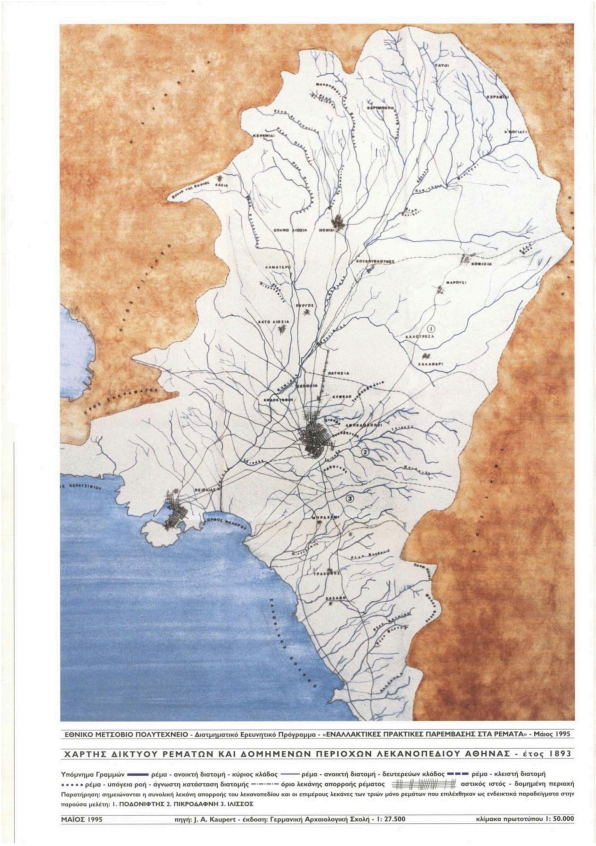

Εικόνα 19: Δίκτυο των ρεμάτων (Ποδονίφτης, Πικροδάφνη, Ιλισσός) και η δόμηση στο λεκανοπέδιο της Αθήνας., 1880-1890. [χάρτης], ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ.

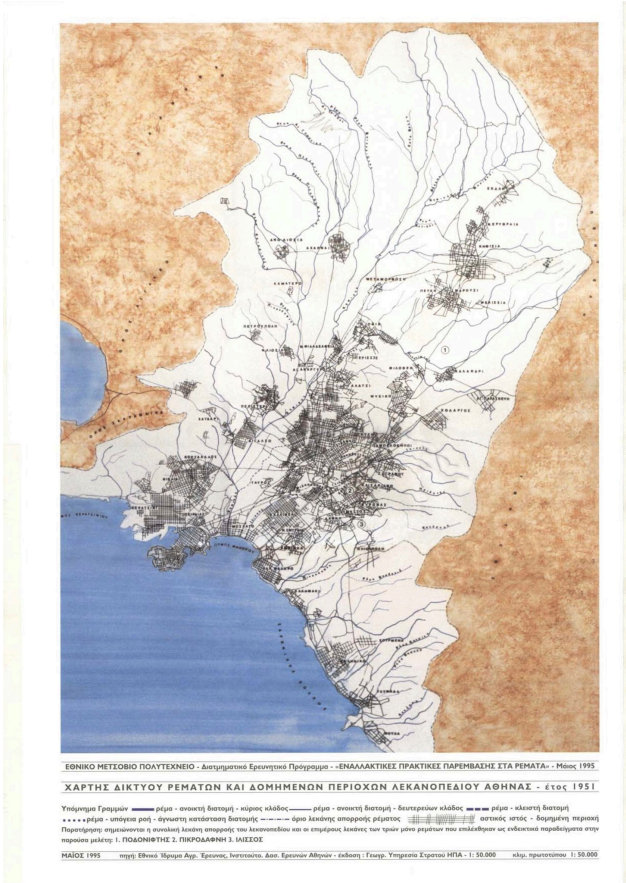

Εικόνα 20: Δίκτυο των ρεμάτων (Ποδονίφτης, Πικροδάφνη, Ιλισσός) και η δόμηση στο λεκανοπέδιο της Αθήνας., 1940-1950. [χάρτης], ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ.

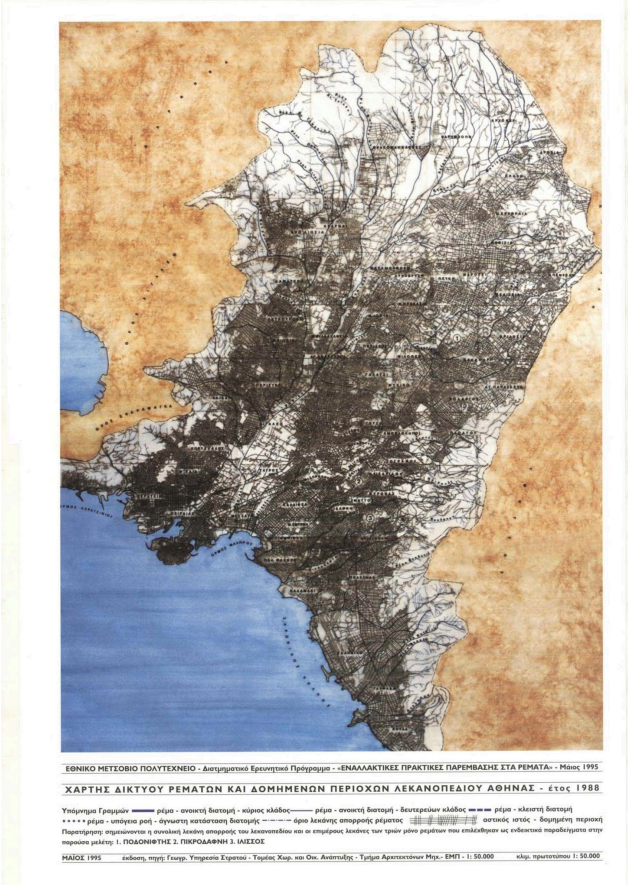

Εικόνα 21: Δίκτυο των ρεμάτων (Ποδονίφτης, Πικροδάφνη, Ιλισσός) και η δόμηση στο λεκανοπέδιο της Αθήνας., 1980-1990. [χάρτης], ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ.

Εικόνα 22: Κατερίνα Σταθοπούλου, χάρτης της Αθήνας με επισήμανση των περιοχών φωτογράφισης [φωτογραφία], φωτογράφιση οθόνης στην εφαρμογή Maps.

Εικόνα 23: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κρυονέρι Αττικής*, 2023, [φωτογραφία].

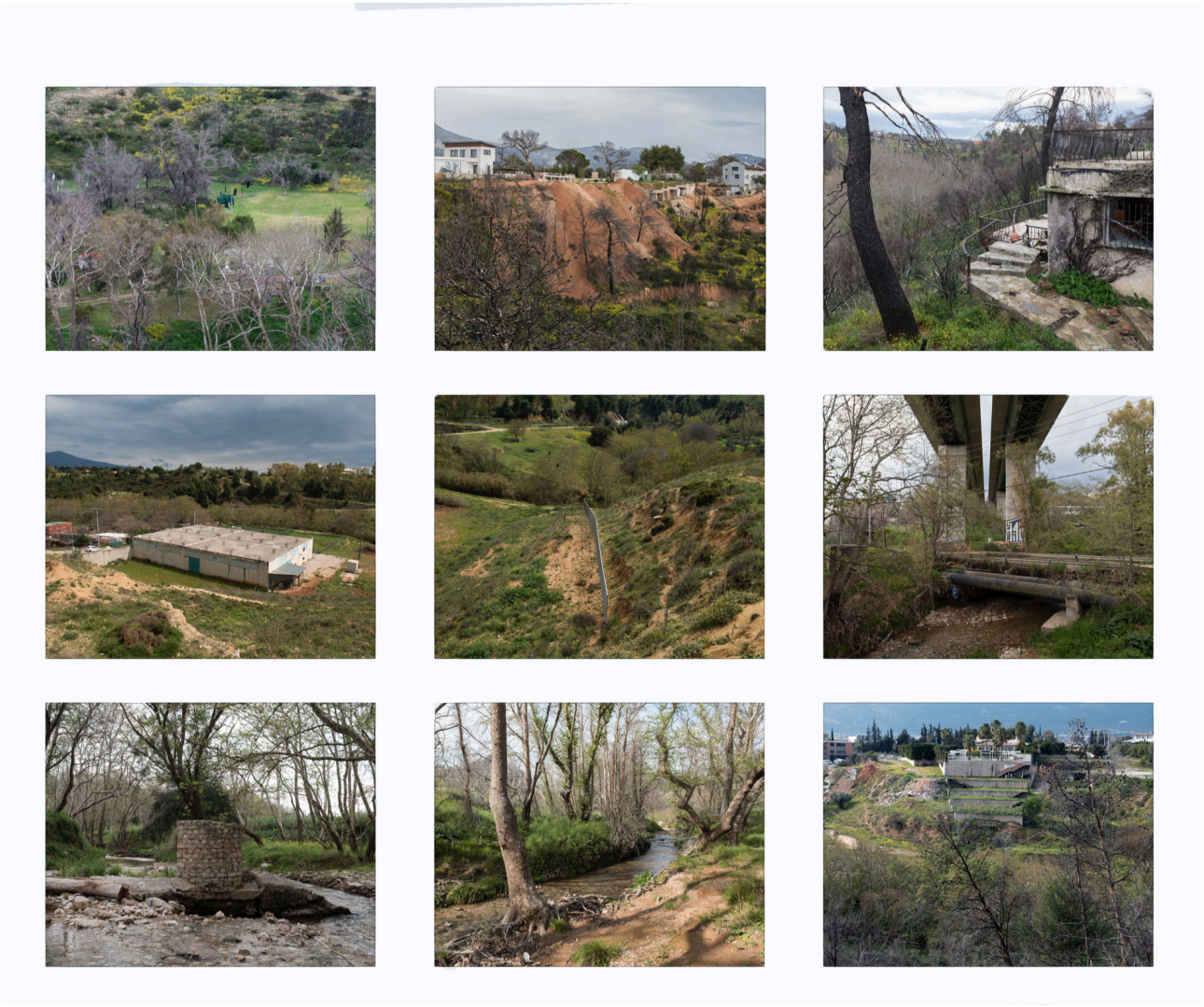

Εικόνα 24: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Αδάμες Κηφισιάς*, 2023, [φωτογραφία].

Εικόνα 25: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Μεταμόρφωση*, Αθήνα 2023, [φωτογραφία].

Εικόνα 26: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Οψεις του Κηφισού ποταμού στις περιοχές Κόκκινος Μύλος και Αγιοι Ανάργυροι*, Αθήνα, 2023, [φωτογραφία].

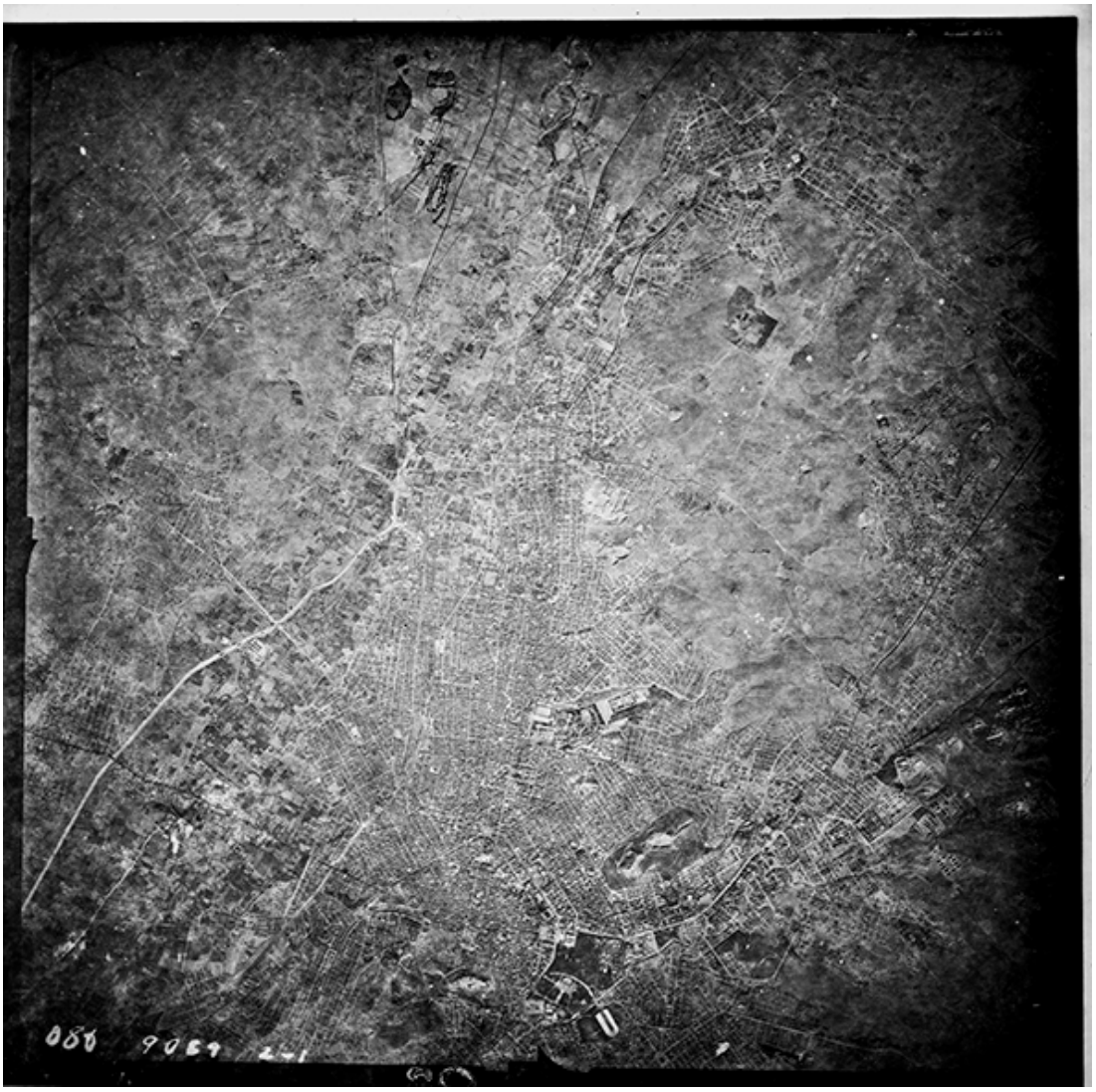

Εικόνα 27: Αεροφωτογραφία των περιοχών Κόκκινος Μύλος έως Ταύρος, Αθήνα,1945, [φωτογραφία], Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού.

Εικόνα 28: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Ρέμα Καναπίτσα*, Αχαρνές, Αθήνα, 2023, [φωτογραφία].

Εικόνα 29: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Ποδονίφτης*, Νέα Φιλαδέλφεια, Αθήνα, 2023, [φωτογραφία].

Εικόνα 30: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Εκβολές του Κηφισού ποταμού*, Φάληρο, 2023.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Φωτογραφική σειρά

Το ποτάμι

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κρυονέρι Αττικής*, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κρυονέρι Αττικής*, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κρυονέρι Αττικής*, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Αναζητώντας τον Κηφισό*, Κρυονέρι Αττικής, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Αναζητώντας τον Κηφισό*, Κρυονέρι Αττικής, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Ρέμα Κηφισού*, Κηφισιά, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κηφισός*, περιοχή Καλυφτάκη, Κηφισιά, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Η γέφυρα Καλυφτάκη πάνω από τον Κηφισό*, Κηφισιά, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Παραποτάμια βλάστηση του Κηφισού. Στο βάθος η γέφυρα που ενώνει την Αττική με την Εθνική οδό*, Μεταμόρφωση, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Γέφυρα που διασχίζει τον Κηφισό*, Μεταμόρφωση, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Τμήμα της Εθνικής οδού παραπλεύρως του Κηφισού*, Μεταμόρφωση, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Το εγκαταλελειμμένο εργοστάσιο Ψηλορείτης παραπλεύρως του Κηφισού*, Μεταμόρφωση, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Οικιστική δόμηση πλησίον του ρέματος Καναπίτσα*, Αχαρνές, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Εργα κάλυψης του ρέματος Καναπίτσα*, Αχαρνές, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κηφισός*, Νέα Φιλαδέλφεια, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κηφισός*, Νέα Φιλαδέλφεια, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κηφισός*, Νέα Φιλαδέλφεια, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Γέφυρα που διασχίζει τον Ποδονίφτη*, Νέα Φιλαδέλφεια, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων των κατοίκων της περιοχής*, Ποδονίφτης, Νέα Φιλαδέλφεια, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Οικιστική δόμηση παραπλεύρως του Ποδονίφτη*, Νέα Φιλαδέλφεια, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Ο τσιμεντοποιημένος Κηφισός*, Κόκκινος Μύλος, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κηφισός*, Κόκκινος Μύλος, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Τοπίο του Κηφισού στον αστικό ιστό*, Κόκκινος Μύλος, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Τοπίο του Κηφισού στον αστικό ιστό. Δεξιά η γέφυρα που ενώνει την Αχαρνών με την Εθνική οδό*, Αγιοι Ανάργυροι, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Πεζογέφυρα που καταλήγει στην κοίτη του Κηφισού*, Αγιοι Ανάργυροι, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Γέφυρα που διασχίζει τον Κηφισό*, Αγιοι Ανάργυροι, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Το τελευταίο ανοιχτό τμήμα του Κηφισού*, Αγιοι Ανάργυροι, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Αναχώματα στις εκβολές του Κηφισού*, Φάληρο, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Δομικά υλικά στις εκβολές του Κηφισού*, Φάληρο, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Δομικά υλικά στις εκβολές του Κηφισού*, Φάληρο, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Στις εκβολές του Κηφισού*, Φάληρο, 2023, [φωτογραφία].

Κατερίνα Σταθοπούλου, *Στις εκβολές του Κηφισού*, Φάληρο, 2023, [φωτογραφία].

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ-ΠΗΓΕΣ

Εικόνα 1: Le Roy, *Φανταστική αναπαράσταση των Προπυλαίων της Ακρόπολης*, 1770, στο Le Roy, Julien David. Les ruines des plus beaux monuments de la Grece, considérées du côté de l'histoire et du côté de l'architecture; par M. Le Roy, historiographe de l'Academie Royale d'Architecture, & de l'Institut de Bologne. Seconde édition corrigée et augmentée. τ. I, Παρίσι, Louis-François Delatour, 1770, σελίδα 46. Ιδρυμα Αικατερίνη Λασκαρίδη https://el.travelogues.gr/item.php?view=49650 (πρόσβαση 12/11/2023), [γκραβούρα].

Εικόνα 2: James Stuart και Nicholas Revvet, *Αποψη του Ερεχθείου*, πρωτότυπος τίτλος *A View of the west end of the Temple of Minerva Polias, and of the Pandrosium*, 1787, στο STUART, James, and Nicholas REVETT. The Antiquities of Athens measured and delineated by James Stuart F.R.S. and F.S.A. and Nicholas Revett painters and architects, τομ. II, Λονδίνο, John Nichols, 1787. Ιδρυμα Αικατερίνη Λασκαρίδη https://el.travelogues.gr/item.php?view=48133 (πρόσβαση 12/11/2023), [γκραβούρα].

Εικόνα 3: James Skene, *Πηγή Κεφαλάρι, Κηφισιά*, 1838-1844, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Αργυρώ Μποζώνη, Η Ελλάδα και η αρχιτεκτονική της μέσα από τα μάτια του Αγγλου περιηγητή James Skene, 27/9/2021, LIFO https://www.lifo.gr/culture/eikastika/i-ellada-kai-i-arhitektoniki-tis-mesa-apo-ta-matia-toy-aggloy-periigiti-james?Email= (πρόσβαση 12/11/2023), [υδατογραφία].

Εικόνα 4: Eduard Dodwell and Simone Pomandi, 1805-1806, *Athens, from the top of Mousaion Hill*, The Packared Humanities Institute. David Saunders, *A great passion for old stones and walls, Getty* https://blogs.getty.edu/iris/a-great-passion-for-old-stones-and-walls/ (προσβαση 13/11/2023), [υδατογραφία].

Εικόνα 5: Gustave Joly de Lotbiniere, *The Acropolis of Athens*, 1839, στο Excursions Daguerriennes, 1841. University of St Andrews https://special-collections.wp.st-andrews.ac.uk/2012/11/05/52-weeks-of-inspiring-illustrations-week-20-excursions-daguerriennes-1842/, (πρόσβαση 13/11/2023), [Δαγγεροτυπία].

Εικόνα 6: James Robertson, *Αρειος Πάγος*, Αθήνα, 1853-54, Μουσείο Μπενάκη, στο "Photographs by James Robertson, Athens and Grecian Antiquities", Μουσείο Μπενάκη https://www.benaki.org/

index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=129527&Itemid=&lang=en (πρόσβαση 13/11/2023), [φωτογραφία].

Εικόνα 7: Φίλιππος Μαργαρίτης, *Ο Παρθενώνας*, 1854, συλλογή Θόδωρου Θεοδώρου, στο Ηρακλής Παπαϊωάνου, Η Φωτογραφία του Ελληνικού Τοπίου, Αθήνα: εκδόσεις Αγρα, [αλμπουμίνα].

Εικόνα 8: Δημήτρης Κωνσταντίνου, *η Ακρόπολη από τα Νοτιοδυτικά*, 1865, J. Paul Getty Museum, https://www.getty.edu/art/collection/object/106QZW#full-artwork-details (πρόσβαση 14/11/2023), [αλμπουμίνα].

Εικόνα 9: Fred Boissonnas, Η περιοχή του Ιλισσού ποταμού μπροστά από το Παναθηναϊκό Στάδιο, περίπου 1903-1923, γυάλινη πλάκα Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης, φωτογραφικό αρχείο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο https://www.nhmuseum.gr/en/departments/into-the-museum-s-collection/item/8504-athensthearea ofilissosriverinfrontofthepanathenaicstadiumphotographiccopyfromaglassplateoffredboissonnasc1903-1923theglassplateisatthemuseumofph, (πρόσβαση 16/11/2023), [φωτογραφία].

Εικόνα 10: Απόσπασμα από το χάρτη του J. A. Kaupert, περίπου 1885. Με κουκίδες σημειώνονται οι θέσεις των μύλων από το ρέμα Χελιδονούς μέχρι τις σημερινές Τρεις Γέφυρες, στο *Η πόλη των Αγίων- Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Ανδρέας Α. Μηλιώνης, Δήμος Αγίων Αναργύρων, επιμέλεια εκτύπωσης Ιδεόγραμμα, Αθήνα, 2009 [αντιγραφή από το βιβλίο].

Εικόνα 11: Ποταμός Κηφισός, αντίγραφο, Μουσείο Ακρόπολης, https://theacropolismuseum.gr/parthenonas-dytiko-aetoma-potamos-kifisos-antigrafo (πρόσβαση 15/11/23), [γλυπτό από γύψο].

Εικόνα 12: Η ιστορική και η διευθυτημένη κοίτη του Κηφισού ποταμού, Γεωμυθική ομάδα έρευνας, μελέτης και εξερεύνησης, https://geomythiki.blogspot.com/2021/08/blog-post_23.html (πρόσβαση 19/10/20230, [χάρτης].

Εικόνα 13: Παλιό γεφύρι στον Κηφισό, Αθήνα περίπου 1890-1896, περιοδικό LIFO https://www.lifo.gr/now/athens/ta-thammena-potamia-tis-athinas (πρόσβαση 15/11/2023), [φωτογραφία].

Εικόνα 14: Αθήναι προάστειον Κολοκυνθού, 1904, ταχυδρομική κάρτα ταχυδρομημένη το 1907, Ελευθερουδάκης, δημοπρασίες Ιωάννης Φαϊτατζής, https://faitatzis.gr/dimoprasies/cartespostales-1749.html (πρόσβαση 15/11/2023), [φωτογραφία].

Εικόνα 15: Πέτρος Πουλίδης, Αθήνα. *Ο Κηφισός ποταμός στο σημείο με τις τρεις Γέφυρες,* (1927-1936), Γυάλινη πλάκα 13χ18, Ψηφιακό αρχείο ΕΡΤ https://archive.ert.gr/1063/ (πρόσβαση 15/11/2023), [φωτογραφία].

Εικόνα 16: Νίκος Μάρκου, *Kifisos River*, 2018, προσωπική ιστοσελίδα του φωτογράφου https://nikosmarkou.com/kifissos-river/ (πρόσβαση 15/11/2023) [φωτογραφία].

Εικόνα 17: Ρέα Παπαδοπούλου, *Dark Tree*, 2016, προσωπική ιστοσελίδα του φωτογράφου https://reapapadopoulou.com/portfolio-photos/dark-tree, (πρόσβαση 15/11/23), [φωτογραφία].

Εικόνα 18: Σχηματικό διάγραμμα περιοχής προστασίας του Κηφισού ποταμού στο Λεκανοπέδιο Αττικής σύμφωνα με το προεδρικό Διάταγμα ΦΕΚ 632 Δ/27.6.1994, οικολογικό ιστολόγιο oikifo, https://oikoinfo.wordpress.com/%CE%B8%CE%AD%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1/%CE%BA%CE%B7%CF%86%CE%B9%CF%83%CF%8C%CF%82/%CE%BA%CE%B7%CF%86%CE%B9%CF%83%CF%8C%CF%82-%CF%87%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B5%CF%82/ (πρόσβαση 15/11/2023), [χάρτης].

Εικόνα 19: Δίκτυο των ρεμάτων (Ποδονίφτης, Πικροδάφνη, Ιλισσός) και η δόμηση στο λεκανοπέδιο της Αθήνας., 1880-1890. Ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ, Αυτολεξεί https://www.aftoleksi.gr/2023/10/16/athina-oi-dromoi-poy-potamia-amp-remata-ta-700-simera-echoyn-meinei-50-chartes/# (πρόσβαση 7/11/2023), [χάρτης].

Εικόνα 20: Δίκτυο των ρεμάτων (Ποδονίφτης, Πικροδάφνη, Ιλισσός) και η δόμηση στο λεκανοπέδιο της Αθήνας., 1940-1950. Ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ, Αυτολεξεί https://www.aftoleksi.gr/2023/10/16/athina-oi-dromoi-poy-potamia-amp-remata-ta-700-simera-echoyn-meinei-50-chartes/# (πρόσβαση 7/11/2023), [χάρτης].

Εικόνα 21: Δίκτυο των ρεμάτων (Ποδονίφτης, Πικροδάφνη, Ιλισσός) και η δόμηση στο λεκανοπέδιο της Αθήνας., 1980-1990. Ερευνητική ομάδα του ΕΜΠ, Αυτολεξεί https://www.aftoleksi.gr/2023/10/16/athina-oi-dromoi-poy-potamia-amp-remata-ta-700-simera-echoyn-meinei-50-chartes/# (πρόσβαση 7/11/2023), [χάρτης].

Εικόνα 22: Κατερίνα Σταθοπούλου, χάρτης της Αθήνας με επισήμανση των περιοχών φωτογράφισης, 2023, φωτογράφιση οθόνης στην εφαρμογή Maps, [φωτογραφία].

Εικόνα 23: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Κρυονέρι Αττικής*, 2023, προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, [φωτογραφία].

Εικόνα 24: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Αδάμες Κηφισιάς*, 2023, προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, [φωτογραφία].

Εικόνα 25: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Μεταμόρφωση*, 2023, προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, [φωτογραφία].

Εικόνα 26: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Οψεις του Κηφισού ποταμού στις περιοχές Κόκκινος Μύλος και Αγιοι Ανάργυροι*, Αθήνα, 2023, προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, [φωτογραφία].

Εικόνα 27: Αεροφωτογραφία της Αθήνας των περιοχών Κόκκινος Μύλος έως Ταύρος, 1945, Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, παραχώρηση δικαιώματος χρήσης στον συγγραφέα, 16/6/2023, [φωτογραφία].

Εικόνα 28: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Ρέμα Καναπίτσα*, Αχαρνές, Αθήνα 2023, προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, [φωτογραφία].

Εικόνα 29: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Ποδονίφτης*, Νέα Φιλαδέλφεια, Αθήνα, 2023, προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, [φωτογραφία].

Εικόνα 30: Κατερίνα Σταθοπούλου, *Εκβολές του Κηφισού ποταμού*, Φάληρο, 2023, προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, [φωτογραφία].